

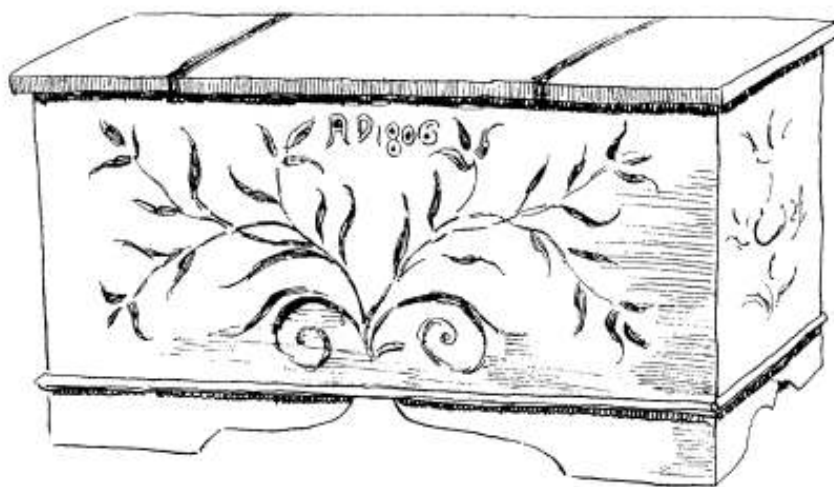
ETNINĒS KULTŪROS GLOBOS TARYBA

**ŽEMAITIJOS
TRADICINĒ KAIMO
ARCHITEKTŪRA**

Jurgis Bomblauskas

Ilona Burinskaitė

Gražina Žumbakienė

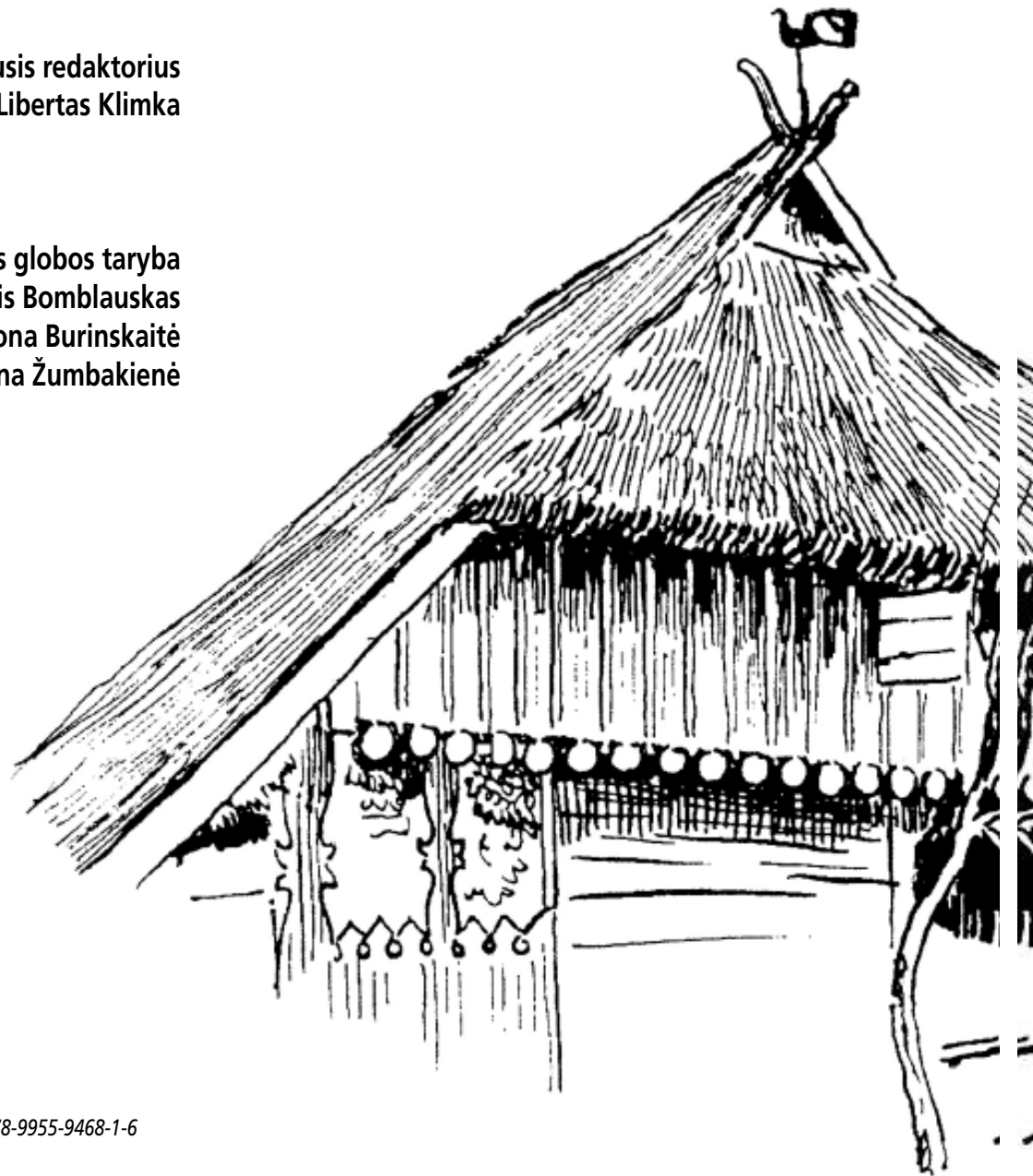

UDK 719:72 (474.5)
Bo-209

Recenzavo:
Prof. habil. dr. Irena Regina Merkienė,
dr. Petras Kalnius

Sudarytojas ir specialusis redaktorius
prof. dr. Libertas Klimka

© Etninės kultūros globos taryba
© Jurgis Bomblauskas
© Ilona Burinskaitė
© Gražina Žumbakienė

ISBN 978-9955-9468-1-6

PRATARMĖ

Pastaruoju metu Žemaitijoje pastebimas susidomėjimas etnine architektūra. Tai rodo, kad auga žmonių sąmoningumo lygis, keičiasi požiūris. Ne paskutinėje vietoje – ir Europos Sąjungos paramos fondai, skirti būtent savito kiekvieno regiono etnoarchitektūros paveldo išsaugojimui ir puoselėjimui. Geriausia situacija – valstybės finansuojamame sektoriuje, saugomose teritorijose (muziejuose, memorialinėse sodybose, nacionaliniuose, regioniniuose ir kt. parkuose), ten, kur išnaudojami administraciniai resursai, kur, nors ir kukli, valstybės finansinė parama. Privačiame sektoriuje situacija dviprasmiška. Dar išlikusių senųjų sodybų su autentiškais pastatais savininkai dažniausiai garbaus amžiaus, neturintys nei finansinių galimybių ką nors keisti, nei suvokimo, kaip tai padaryti. Be aktyvios valstybinės politikos šioje srityje dar egzistuojantis autentiškas etnoarchitektūros paveldas pasmerktas išnykimui.

Kiek kitokia situacija privačiose sodybose, esančiose vaizdingose vietose (prie ežerų, upių, piliakalnių, patogaus susisiekimo kelių). Dauguma šių sodybų jau turi naujus šeimininkus ir neretai su visai kitu požiūriu, kitomis finansinėmis galimybėmis. Deja, tenka apgailestauti, kad pasikeitimai senosiose sodybose (autentiškų pastatų rekonstrukcija, naujų statyba, aplinkos tvarkymas) retai kada džiugina. Bendros tendencijos: regionui būdingos stilistikos ignoravimas, nebūdingų regionui statybinių medžiagų ir konstrukcijų naudojimas, pakitę, dažnai per griežtai reglamentuoti taikomi nauji sodybų išplanavimo principai, per ryški (ypač stogų) koloristika. To pasekoje sudarkoma buvusi sodybos visuma, prarandamas ryšys su aplinka, prastėja kraštovaizdis. Blogiausia, kad tai vyksta bendru naujųjų sodybų šeimininkų ir projektuojančių autorių sutarimu.

Nepaisant blogų tendencijų, daugėja ir teigiamų pavyzdžių. Atsiranda pastatų (kaimo turizmo sodybose-vienkiemiuose, sodybose-poilsinėse prie didžiųjų Žemaitijos ežerų – Platelių, Lūkšto ir kt., pagrindinių kelių pakelės užėjose), kur pastebimos charakteringos Žemaitijos kraštovaizdžiui etninio stiliaus architektūros užuomazgos.

Suinteresuotam skaitytojui, statytojui ir projektuotojui, kuris vienokiu ar kitokiu būdu susijęs su etnoarchitektūros paveldu arba naujomis statybomis saugomose teritorijose, kaimuose ir gyvenvietėse, naujai kuriamuose vienkiemiuose galbūt pravers patarimai ir rekomendacijos, kurie padės išsaugoti tai, kas dar išlikę, arba pasirinkti teisingą sprendimą projektuojant ir statant naujus pastatus.

ŽEMAITIJA: ISTORINĖ RAIDA

Žemaičių gentys Virvytės, Minijos ir Ventos aukštupiuose ribojosi su kuršių gentimis, šiaurėje – su žiemgaliais, nuo Nemuno jas dar ilgai skyrė skalvių gentys. Jau nuo pirmųjų amžių prieš Kristų gyventa prie piliakalnių. Šalia piliakalnių buvo įsikūrusios gyvenvietės. Pastatai buvo stulpinės, o nuo viduriniojo geležies amžiaus – rentininės konstrukcijos. Viduje būdavo įrengiami šiek tiek į žemę įgilinti plūktiniai židiniai.

Žemaičiai ir kuršiai gyveno dažniausiai neįtvirtintose gyvenvietėse, kurios kartais būdavo iki 10 ir daugiau ha dydžio. Nėra gerai žinoma, kaip jos atrodė; vienose namai yra stovėję eilėmis, palei kelius, kitose pastatai galėjo būti išdėstyti ratu, o viduryje – aikštė. Iki XI a. namai buvo stulpiniai, vėliau paplito surėsti iš rąstų. Jų sienas dažnai apdrėbdavo moliu, stogus dengdavo šiaudais, kartimis, beržo tošimi arba lentomis, apiplūktomis moliu. Namai kartais turėjo molio, smulkių akmenukų ir smėlio plūktas aslas, daug rečiau medines grindis. Patalpas apšildė virš aslos įrengti arba duobėse įgilinti židiniai, kurių sienelės išklodavo akmenimis arba aptepdavo moliu.

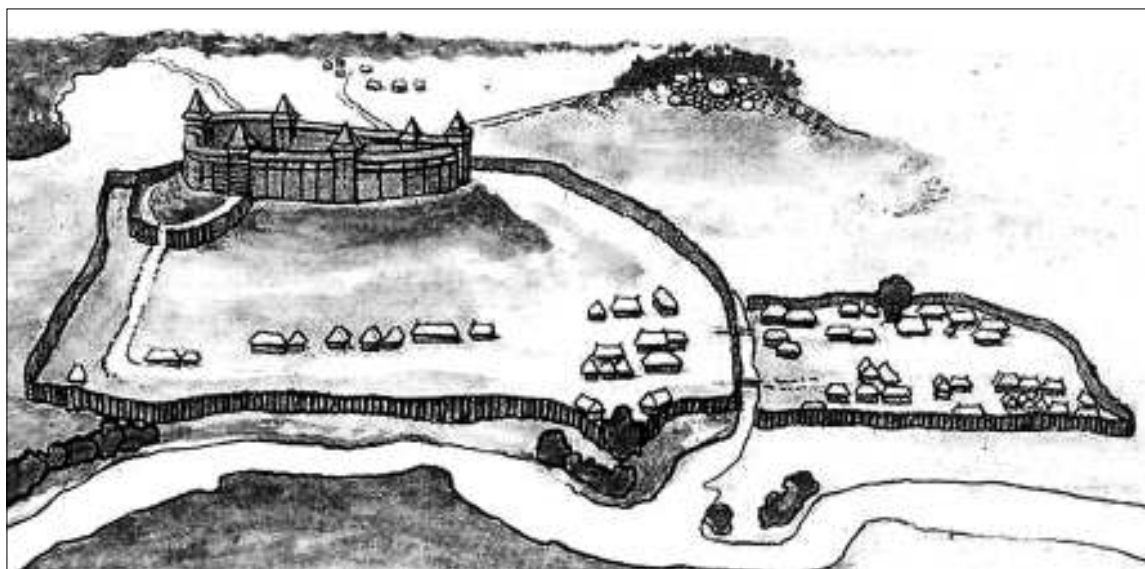
Pirmosios rašytinės žinios apie seniausias lietuvių gyvenviečių formas – kaimus siekia XIII–XIV a. Tai įvairūs kaimų paminėjimai, randami rusų metraščiuose bei kryžiuočių ir kalavijuočių ordino kronikose. Visi paminėjimai – daugiausia fragmentiški, neleidžiantys nustatyti, kokie kaimai ir sodybos tada buvo. XVI a. rašytinių žinių gerokai daugiau. Pirmiausia paminėtinas didelę įtaką kaimų raidai padaręs

dokumentas – 1557 m. Valakų reformos nuostatos. Jose atsispindi kaimų pobūdis iki Valakų reformos ir numatyti nauji nurodymai kaimų ir sodybų pertvarkymui. Kitas dokumentas – 1529 m. pirmasis Lietuvos statutas (II – 1566 m. ir III – 1588 m.).

Iš XVI a. paminėtini S. Herberšteinas ir K. Hennenbergeris, iš XVII a. – T. Lepneris ir M. Pretorijus, savo raštuose aprašantys turtingesniųjų Prūsijos ir kaimyninės Žemaitijos lietuvių valstiečių gyvenvietes, sodybas, jų papročius ir buitį.

XIX a. jau gausu puikių sodybų aprašų. Pirmiausia minėtini žemaičių šviesuoliai L. A. Jucevičius, S. Daukantas, P. Višinskis, J. Žemaitė, taip pat M. Gadonas, Vydūnas.

Liudvikas Adomas Jucevičius (1813–1846) savo veikalo „Žemaičių žemės prisiminimai“ (1842 m.) pradžioje su neslepia pagarba ir meile gimtajam kraštui rašo: „Antai Nevėžis, mano tėvynės upė, skirianti Lietuvą nuo Žemaičių <...> Visa Žemaičių žemė, iš pažiūros imant, keleivio akiai teikia kuo gražiausių vaizdų: visur pakelėj dideli, gražiai išstatyti sodžiai, prie kiekvienų namų, lygiai pono, lygiai prasto žmogelio, yra darželis bei sodelis ir stovi medinis kryžius, tikėjimo vėliava, to krašto žmonių dievobaimingumo ženklas. Kryžius paprastai stovi gale trobos, figūra į langus <...> Pakelėse taip pat yra kryžių, bet daugiausia tinkasi matyti dideli stulpai su spintule viršuje, o toje spintutėje stovi statulėlė – šventasis Jonas Krikštytojas, Žemaičių globėjas. Kryžių palei kelią taip tanku, jog nuo vieno ligi kito vos kelios dešimtys žingsnių“ [12: 363].

Imbarės pilies rekonstrukcija (XII–XIII a.). [5:55]

Simonas Daukantas (1793–1864) veikalė „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“ (1845 m.) vaizdžiai aprašo žemaičių pagarbą gamtai, jų gyvenimo būdą, sodybas ir trobesius. Jis vienas pirmųjų nurodo visų trobesių vietą sodyboje, kurių priskaičiuoja iki dešimties. Mini buvus du namus – senąjį žemaičių namą (*nams, nums, noms*) ir trobą, detalai aprašo kitus trobesius. Jis pažymi, kad tarp trobesių buvo iškasti du arba trys prūdai, nurodo, kad gerasis kiemas, esantis tarp trobos ir klėties, būdavęs dailiais žiogriais aptvertas, kalba apie gėlių darželius, jų įrengimą ir sutvarkymą, apibūdina gėles, daug dėmesio skiria sodybos apželdinimui, ypač plačiai aprašo sodus.

Vertingų duomenų iš XIX a. vidurio randama M. Gadono „Telšių apskrities aprašyme“, kur pabaigoje pateikiamas šiaurės Žemaitijos gyvenviečių sąrašas su sodybų skaičiumi [9].

1897 m. išleistame Povilo Višinskio darbe „Antropologinė žemaičių charakteristika“, greta įvairių materialinės kultūros reiškinių, plačiai kalbama apie žemaičių sodybą. Veikale aprašomi ne tik trobesiai, bet nurodoma ir jų vieta, kiemų skaičius sodyboje, minimos tvoros, šulinys, pastebima, kad centrinėje sodybos dalyje lyg akcentas stovėjo kryžius ar kopyltulpis. Detalai aprašomi žemaičių merginų darželiai, pažymima, kad sodybos gausiai apželdintos lapuočiais medžiais, daug sodų. Šiam aprašymui autorius panaudojo medžiagą iš gimtojo Užvenčio apylinkių [20: 164–171].

Iš XX a. pirmosios pusės paminėtinas geografais H. Mortensenas, savaip suklasifikavęs gyvenvietes

ir išskyręs tris grupes: 1) uždari kaimai, 2) vienkiamiai, 3) dvarai. Matininkas F. Daugėla, dirbęs Šiaulių žemėtvarkos apygardoje, pagrįstai išskiria 3 grupes: gatvinius, kupetinius ir mišrius tų dviejų variantų kaimus, analizuoja juos atskirai. Autorius pastebi, kad gatviniai kaimai esti buvusių dvarų (Zubovų, vėliau Naryškinų) teritorijose, pasižymi ribų taisyklingumu, tiesumu; nurodo, kad šiame krašte būta ir bajorkaimių (akalicų) su netvarkinga žemėvalda; aprašydamas kupetinius kaimus, pažymi jų asimetrišką išplanavimą, konstatuoja, jog šie kaimai daugiausia kūrėsi kalnuotesnėse vietovėse su ryškiu reljefu; mišrūs kaimai (paplitę Sedos ir Ylakių valsčiuose) buvo tarsi dviejų dalių: gatvinis išplanavimas – lygumoje, kupetinis – kalnuotoje dalyje.

Nuo 1953 m. visoje Lietuvoje (nemaža dalis – Žemaitijoje) rengta daugybė etnografinių ekspedicijų, kurių metu surinkta medžiaga saugoma Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriuje. Daug medžiagos, susijusios su krašto etnoarchitektūra, surinkta ir saugoma vietos kraštotyros muziejuose, memorialinėse ir etnografinėse sodybose. Neįkainojamą vertę šiandien įgavo laiku įrengtos autentiškos (kai kur – naujai statytos pagal buvusius pavyzdžius) etnoarchitektūros ekspozicijos po atviru dangumi. Besidomintys Žemaitijos architektūros paveldu tikrą atgaivą ras Telšių Žemaitijos kaimo buties muziejuje (veikia nuo 1967 m.) ir Lietuvos liaudies buties muziejaus (įkurtas 1966 m., lankymui atidarytas 1974 m.) Rumšiškėse (Kaišiadorių r.) Žemaitijos ekspozicijoje po atviru dangumi.

Rekonstruota sena sodyba Likšų k. Platelių apyl.

TRADICINĖS ŽEMAIČIŲ SODYBOS IŠPLANAVIMO PRINCIPAI IR STATINIŲ BRUOŽAI

Žemaitijos kultūrinį kraštovaizdžio formavimąsi XVI–XX a. įtakojo čionykštė liaudies kūryba ir juridinės reformos. XVI–XIX a. kaimo pertvarkymai Žemaitijoje buvo vykdomi mažesniu mastu nei kitur Lietuvoje, todėl žemaičių liaudies architektūrai būdinga tai, kad ji išliko mažiausiai paliesta praeityje Lietuvoje taikytų reformų.

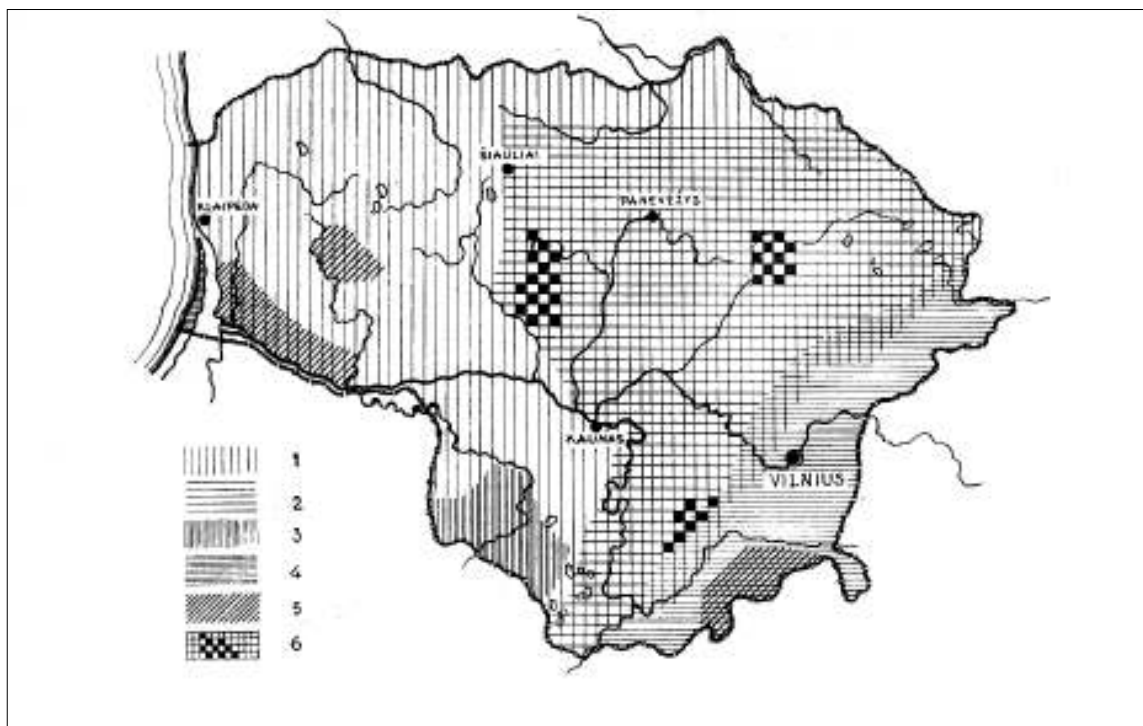
Bene ryškiausias tokio kraštovaizdžio pavyzdys yra kalvotoji Žemaitijos dalis, ypač kai kurios Telšių rajono (pietinės, šiaurinės ir vakarinės) sritys bei kaimyninės apylinkės. Tai kalvotos sritys palei Varduva; Alsėdžių, Žemaičių Kalvarijos, Barstyčių, Lieplaukės apylinkės.

Kitokį tradicinio žemaitiško kraštovaizdžio vaizdą galima pastebėti palei Minijos aukštupį: ties Medingėnais, Žlibiniais, Žarėnais ir kitur. Šiame labai šlaitingame kraštovaizdyje vyrauja savitas žemaitiškų gyvenviečių tipas. Tai branduoliniai (kupetiniai) kaimai, vietos tarpe vadinami *sodomis*. Yra išlikę net su tuo žodžiu sudarytų vietovardžių – Šilsoda, Lauksoda, Miksodžiai, Gelsodis, Sodalė... Sodose sodybos išsidėsčiusios paskirai, be jokio plano. Jos užima stambesnių kalvų šlaitus, banguotas sausas

pašlaites, kybo upių slėnių pakraščiais, prisigretinusios prie mažų upelių, nedidelių birštų, tūno pamiškių užuoganose. Jas jungia dendrinio plano netaisyklingas kelių ir kelelių tinklas.

Žemaitijoje nuo seno vyravo vienkiamiai. Dauguma tyrinėtojų yra pastebėję būdingą tik Žemaitijai sodybos išplanavimą ir architektūrą. Jos nebuvo kuriamos kalvų ir kalnų viršūnėse, kad lengviau būtų galima apsisaugoti nuo vėjo, o trobesius – nuo perkūno. Buvo kuriamasi aukštesnėse ir sausesnėse vietose, vengiant drėgnų, nes tuomet kiemai ir visa aplinka būtų nešvari, purvina, daugiau vabzdžių, parazitų.

Kalvotosios Žemaitijos kraštovaizdyje dominuoja sodybos, pasižyminčios ansambliškumu, savitu siluetu, įsiliejimu į natūralią reljefo ir želdinių kompoziciją. Sodybos fasadas ne visada atgręžtas į kurį nors akiračio akcentą, pavyzdžiui, atvirą reginį nuo šlaito, rytų dalį, kas būdinga aukštaičiuose, kelių ir kt. Dažnai susiformuoja uždaras ansamblis. Fasadinė gyvenimo dalis neretai „žiūri“ pro medžius į artimą, savo pasirinktą (ąžuolą, daubą) ar net susikurtą (pastatytą stulpinį paminklą) grožį.

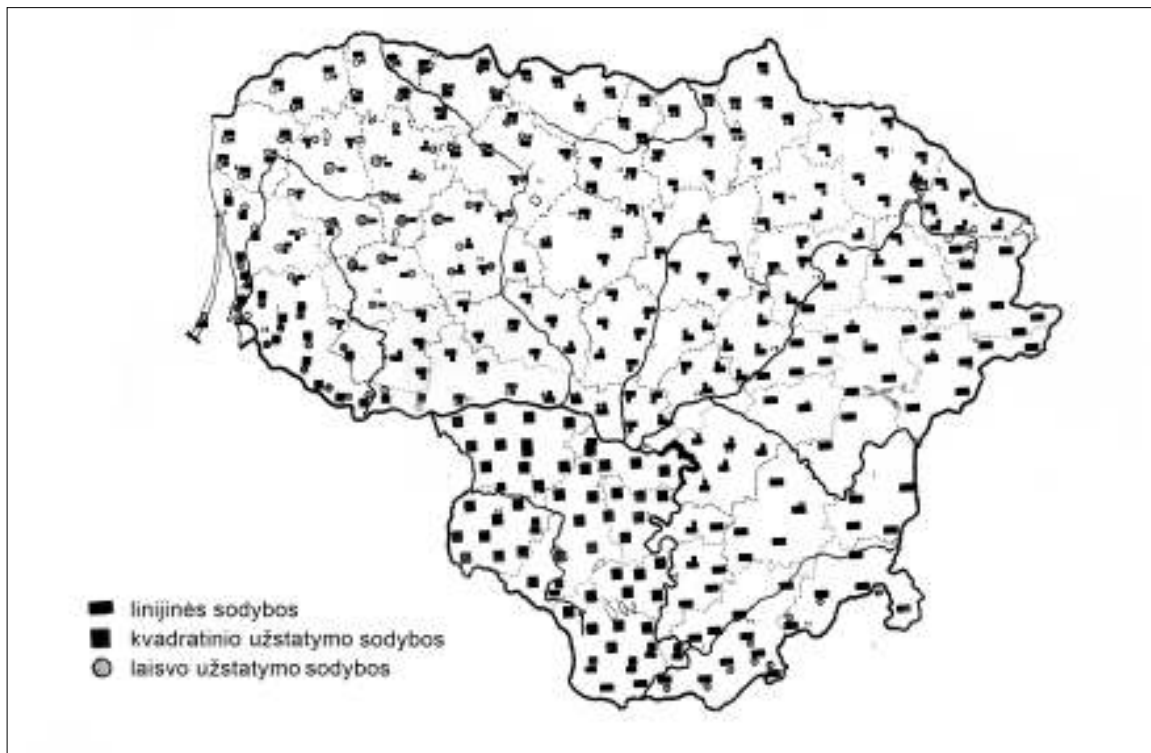
Lietuvos valstiečių gyvenviečių tipų paplitimas XX a. pirmajame ketvirtyje. 1 – vienkiamiai, 2 – padriki gatviniai kaimai, 3 – linijiniai kaimai, 4 – gatviniai rėžiniai kaimai, 5 – kupetiniai, 6 – dvilypiai kaimai. Žemaitijoje vyrauja vienkiamiai [4:55]

Sodyboje – keletas kiemų. Priekyje, tarp trobos ir klėties, yra gerasis (švarusis) kiemas. Greta – sodas, bitės, gėlynas. Ši sodybos dalis dažnai esti saulės atokaitoje ir užuovėjoje. Medžiais ir tvora atskiriamas nedidelis patvartės kiemas, toliau prie daržinės, jaujos ir žardų – žardiena arba kluoniena. Ūkinė dalis pakankamai dažnai turi atskirą įvažiavimą. Dideliame plote pasiskleidusi sodyba nėra lygiame aukštyje – namas ir klėtis paprastai aukščiau, kiti ūkio pastatai nuslenka žemyn. Ten iškasamas prūdas arba užtvenkiamą kūdra. Nors senoje žemaičių sodyboje pastatai išdėstyti plačiai, bet ji kompaktiška, jauki, dažnai šliejasi prie birštvos. Sodybos pasižymi tvorų gausa [13].

Sodybose, lyginant su kitomis Lietuvos etnografinėmis sritimis, – trobesių daugiausia. Stambesnėse ir vidutinėse sodybose būdavo įvairaus dydžio bei paskirties statinių, neretai – penki, šeši, kartais ir daugiau. Kai kuriose sodybose pasitaikydavo ir labai stambių ūkinių pastatų. Pilname sodybos trobesių sąrašė būdavo iki 10 statinių: senasis žemaičių namas (*nums*, *noms*, *nams*), troba, klėtis (svirnas), tvartai (kūtės, staldai, kiaulininkai), jauja (kluonas, *reja*), daržinė, rūsys (*numalis* – šakniavaisiams laikyti pusiau į žemę įleista patalpa su stogeliu), pirtis, *bragas* (šienui arba šiaudams sukrauti stogelis ant keturių stulpų), žardinė (*žardinyčia* arba *žardai*), kartais *ubladė* – nedidelis pastatėlis su duonkepe

krosnimi, šulinys, kryžius arba stogastulpis. Ūkininkų, kurie versdavosi kokiu nors amatu ar verslu, sodybose būdavo dar daugiau pastatų: kalvė, malūnas (vėjinis arba vandens), rūkykla, aliejaus spaudykla, pieninė, puodų dirbtuvė su degykla, lininė, trobesiai audiniams paruošti (verpykla ir audykla, karšykla ir vėlykla, dažykla ir baltykla), kailių dirbtuvė, dervos – deguto varykla (*ublas* – tai vadinamasis smalos pečius) ir anglies pelenų degykla, kalkinė, plytinė.

Žemaitijos vienkiemų sodybas pagal pagrindinių pastatų – trobos, svirno (klėties) ir tvarto išdėstymo tvarką ir tarpusavio jų ryšį galima suskirstyti į du tipus. Pirmojo tipo sodybos, kai troba, klėtis ir tvartas stovi lygiagrečiai. Jei pro tokią sodybą eina kelias, šie trys trobesiai stovi šonu arba galu atsukti į kelią. Tose sodybose troba, stovėdama centre, natūraliai atskiria du kiemus – švarųjį (gerąjį) ir ūkinį (blogąjį). Švarusis kiemas paprastai yra tarp trobos ir svirno (klėties). Jame įrengiami gėlių darželiai, ties svirnu sodinami vaiskrūmiai ir vaismedžiai (agrastai, serbentai, vyšnios, slyvos), kartais – dekoratyvūs krūmai (alyvos, jazminai). Antrojo tipo sodybos, kai visi pastatai išdėstyti laisvai. Sodyba (Urvikių k., Mažeikių r.) priskirtina pirmajam tipui, o autentišką I. Šližio sodybą Luknėnų k., Plungės r., kurioje dar matome išlikusį senąjį žemaičių namą (numą, nomą), galima būtų priskirti antrajam sodybų tipui.

Žemaitijai būdingiausios laisvo užstatymo sodybos. Sodybų tipai Lietuvoje XIX a. pab.– XX a. pr. Sudarė I. Butkevičius. LII, B. 989(1), 1.70

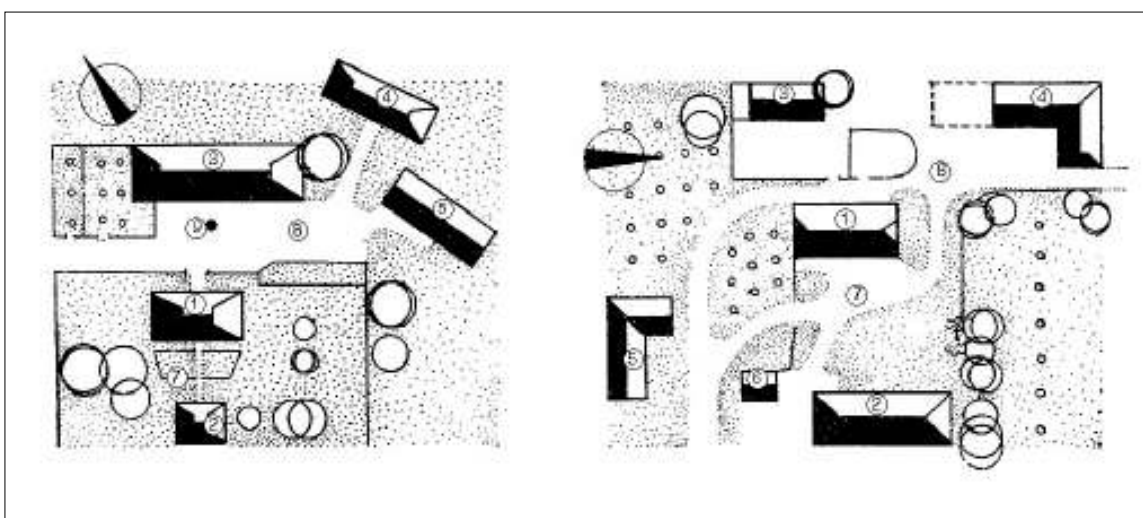
SODYBOS

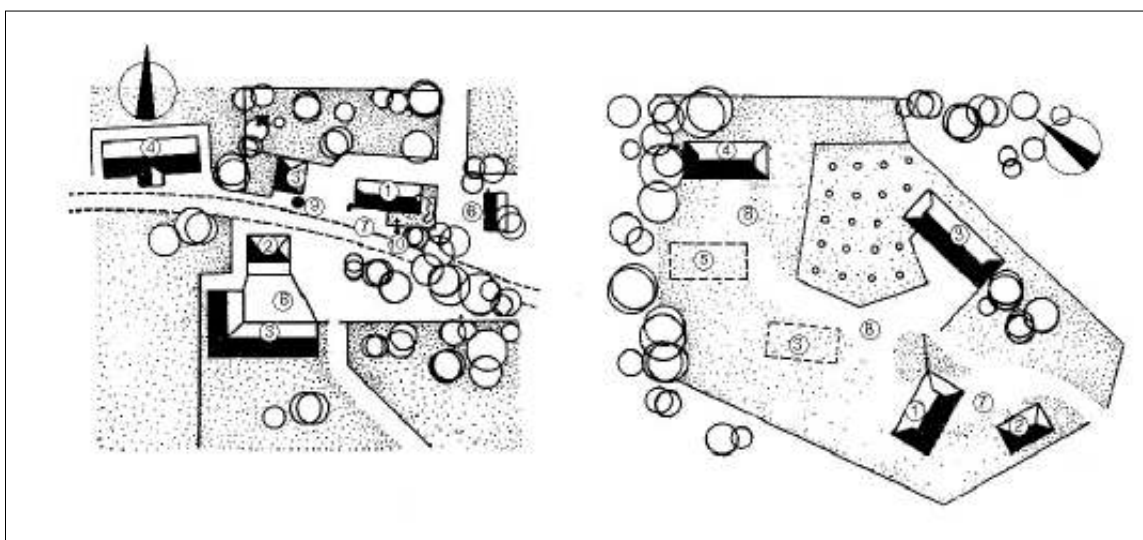
Žemaitiška sodyba Jurgoniškių kaime, Kelmės r. [15: 171]

Atskirai reikėtų paminėti pajūrio sodybų raidą. Ndidelis pajūrio ruožas (įskaitant Palangą – iki sienos su latviais) anksčiau ir dabar priskiriamas Žemaitijai. Viso Lietuvos pajūrio etnoarchitektūros ir sodybų raida panaši.

„XV a.–XX a. pr. pajūryje sugyveno skirtingų konfesijų ir etnosų žvejai. Šiaurinėje dalyje – liuteronai kuršiai ir katalikai žemaičiai, o pietinėje – liuteronai kuršiai, lietuvininkai, vokiečiai, klaipeidiškiai. Visai pakrantei didesnę įtaką turėjo kuršiška žvejų kultūra. Šiaurinė dabartinio Lietuvos pajūrio dalis buvo valdoma Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Kuršo

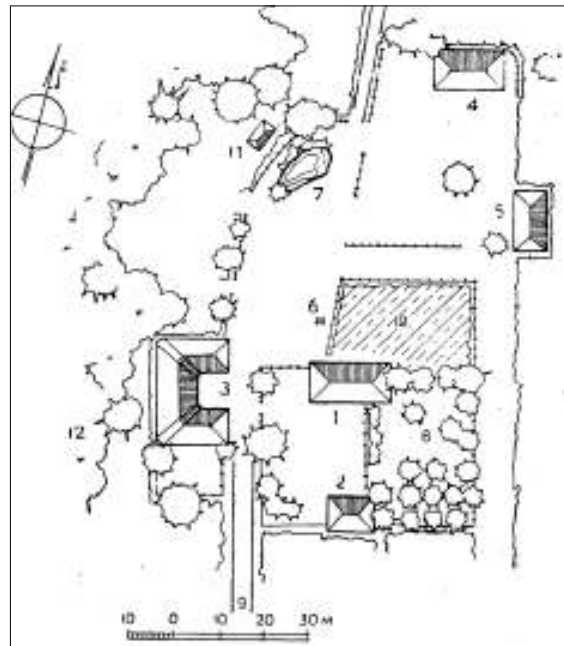

Žemaitijos vienkiemis sodybos skirstomos į du tipus: pirmojo tipo sodybos, kai troba, klėtis ir tvartas stovi lygiagrečiai [4: 132]

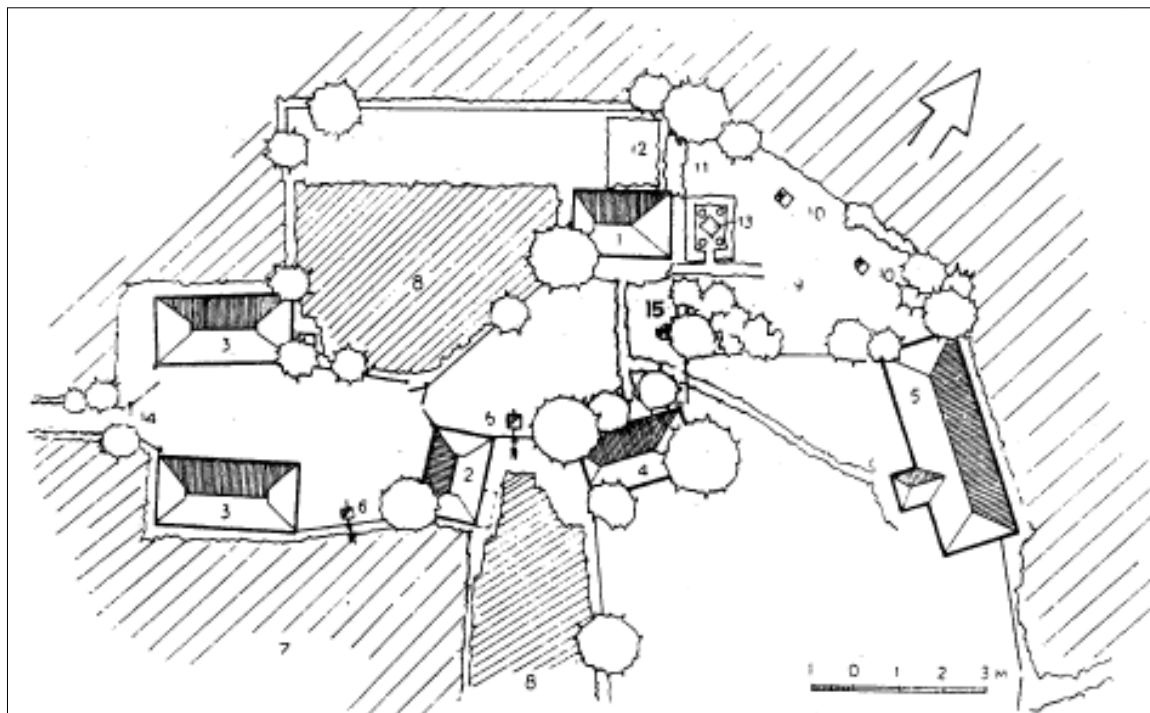

Antrojo tipo sodybos, kai visi pastatai išdėstyti laisvai.
(1 – troba; 2 – svirnas (klėtis); 3 – tvartas (tvarteliai kiaulėms); 4 – jauja (kluonas); 5 – daržinė; 6 – rūsys; 7 – gerasis kiemas; 8 – ūkinis kiemas; 9 – šulinys; 10 – kryžius (kopyltulpis)) [4: 132]

kunigaikštystės, o 1797–1916 m. – Rusijos, pietinė – Prūsijos, o 1870–1919 m. Vokietijos. Politinė priklausomybė lėmė ir kultūrinius ypatumus <...> Rusijos valdomoje teritorijoje iki XX a. išliko laisvas sodybos užstatymas. Prūsijoje gyvenę žvejai buvo labiau išsilavinę, turtingesni, imlesni naujovėms. Jų būčiai įtakos turėjo Klaipėdos miesto kaimynystė. XIX–XX a. krosnis puodyniniais kokliais keitė plokščių koklių krosnys, nendrinis stogas – čerpiniai, medžio sienojų pastatus – fachverkiniai ir plytiniai. Rusijos valdomo pajūrio žvejai buvo mažiau pasiturintys, todėl čia naujovės plito lėčiau. Dauguma iki XXI a. išlikusių sodybų – perstatytos. Pastarąjį dešimtmetį besiplečianti poilsio industrija apėmė ir atokesnius pajūrio kaimus. Taikantis prie naujų poreikių keičiamas ne tik senųjų pastatų interjeras, patalpų išplanavimas, bet ir išorė ar net pačios sodybos planas“ [8].

Žemaitijos vienkiemis Urvikių k. Mažeikių r. – pirmojo tipo sodyba, kai troba, klėtis ir tvartas stovi lygiagrečiai (1 – troba; 2 – svirnas (klėtis); 3 – tvartas; 4 – jauja (kluonas); 5 – daržinė; 6 – šulinys; 7 – prūdas; 8 – sodas; 9 – įvažiavimas; 10 – daržas; 11 – pirtis; 12 – miškas) [2: 19]

I. Šližio vienkiemis Luknėnų k. Plungės r. – antrojo tipo sodyba, kai visi pastatai išdėstyti laisvai (1 – troba; 2 – senasis žemaičių namas (nums, noms – tarmiškai); 3 – tvartas, daržinė; 4 – svirnas (klėtis); 5 – jauja (kluonas); 6 – šulinys; 7 – laukas; 8 – daržas; 9 – sodas, 10 – aviliai; 11, 12 – daržas; 13 – gėlių darželis; 14 – įvažiavimas, 15 – kopyltstulpis) [2: 17]

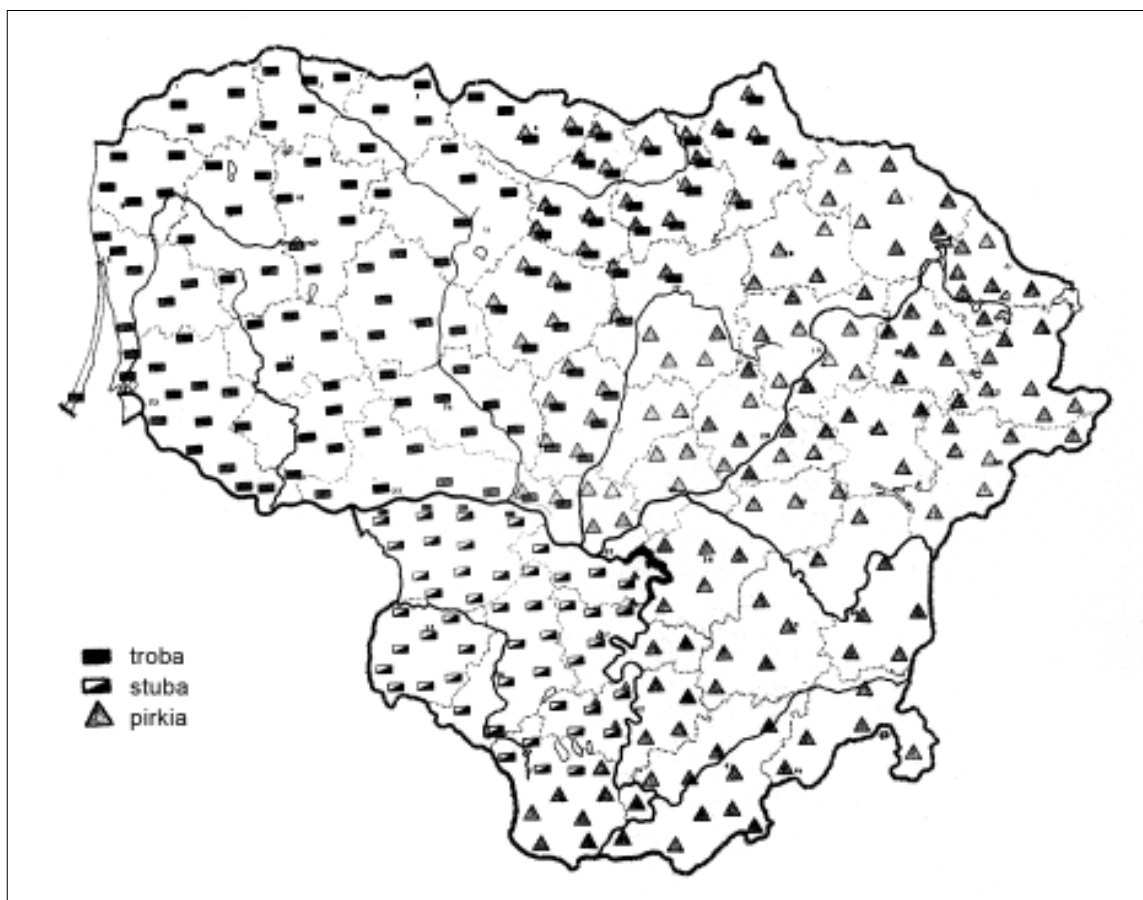
GYVENAMASIS NAMAS – TROBA

Manoma, kad senasis žemaičių namas (*num*s, *noms*, *nams*) buvo senovės žemaičių (lietuvų) neturtingų valstiečių būstas. XV–XVI a. metraštininkai aprašo nedidelius, žemus, su atvira ugniaviete pastatus, kur gyveno valstiečiai su šeimomis, kartu juose laikė gyvulius, javus ir mantą.

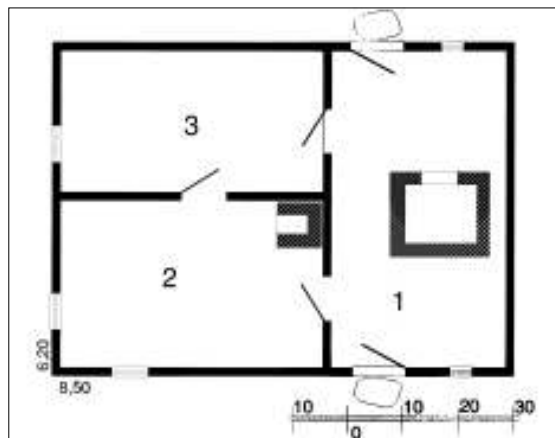
Simonas Daukantas rašo: *Pirmasis jų trobesys tose giriose vadinos nams, arba namas, namaitis <...> Tas trobesys, kurį šiandien dar daugioj vietoj gal regėti, buvo pailguotinas ketvirtainis, be lubų, į pietus su skliautais, kuriuose netoli nuo čiukuro buvo trys langeliai, rąste išpiauti, vienas aukščiau, o du žemiau per du rąstu, platumo kaip balandis galėjo įlėkti, nuo vanago vejamas, ir dūmai išrūkti. Po skliautais į pietus buvo durys, didžiosiomis vadinamos, pro kurias mažne su vežimu galėjo įvažiuoti, nuo rytų pusės buvo mažosios durys <...> Per penkis ar šešis sieksnius nuo didžiosios angos buvo pervarinė siena, kuri abi šalini sieni jungė, kurioje*

buvo dvejios durys. Vienos ėjo į kamara, kurioje sula buvo laikoma ir kiti baldai <...> Antrosios durys toje pervarinėj sienoje tokio pat mažne didumo buvo, kaip didžiosios, vedė iš namo į tvartą, arba kūtę <...> Pasieniais to namo buvo platūs ažuolo suolai, ant kurių dieną sėdėjo, o naktį, kojas sudūrę, gulėjo. Ant čiukuro namo buvo lėkiai antkabinti, o stogo sketeras spaliais apkrautas ir velėnomis per dvi uolekti ilgomis apsluogutas.

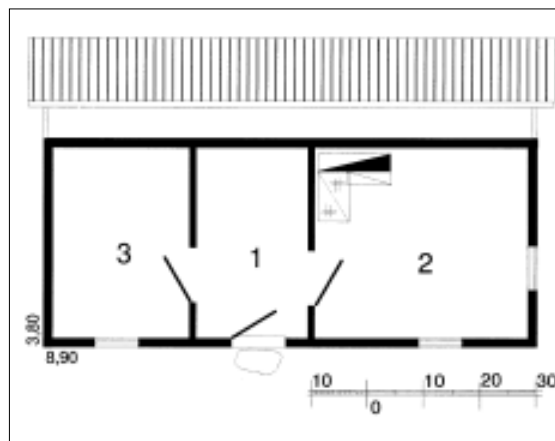
XIX a. *numai* naudoti jau tik pašarui ruošti ir gyvuliams laikyti, o valstiečiai gyveno šalimais pastatytose trobose. Pagrindinėje didžiausioje numo patalpoje yra ugniakuras. Dažniausiai jis būdavo viduryje ar kur arčiau kampo, apdėtas akmenimis ir kiek įgilintas. Virš jo kabėjo iš vytelių supinta ir moliu apdrėbta keturkampio stogelio pavidalo pakriautė, po ja – kilnojamas kablys (*vašas*, *onšas*, *vaškars*) katilui pakabinti. Dūmai išeidavo pro stogo pakraigėje esančią angą – *čiukurą*.

Lietuvos valstiečių gyvenamųjų namų tipai (XIX a. pab. – XX a. pr.). Sudarė I. Butkevičius. LII, B.989(1), 1.55

Žemaitijoje rečiau sutinkama viengalė mažažemio (3,2 ha žemės) žemaičio troba, pastatyta pagal Vismaldų k. Žarėnų sen. Telšių r. statytą XIX a. pabaigoje pastatą; LLBM pastatytas 1973 m.; ilgis – 8,5 m, plotis – 6,2 m. Planas: 1 – priemenė (prysienis) su duonkepe krosnimi, virš jos – pakriautė su mediniu dūmtakiu; 2 – troba; 3 – šalutinė

Mažažemio žemaičio troba, 1974 metais parvežta į ŽKM iš Telšių r. Gadūnavo apyl. Uikių kaimo. Ją buvo pasistatęs S. Gramauskis. Tai – tipiškas XIX a. pabaigos Žemaitijos šiaurės vakarinės dalies mažažemio žemaičio – valstiečio gyvenamojo namo pavyzdys: 1 – priemenė, 2 – troba, 3 – šalutinė

Žemaitiška troba (Medsėdžių k. Platelių vls. Kretingos aps.) [14: 42]

Pamario Žemaitijai būdinga troba (Kretingosodžio k. Kretingos vls. ir aps.) [14: 66]

TROBA

Stalgėnų k. Plungės vls. Telšių aps. [15: 9]

Pagrindinė patalpa *nums* buvo be lubų, tad papildomai apsaugai nuo kibirkščių šiaudinio stogo apačia buvo išklojama eglės mauknomis. Pastatui būdingos plačios stogo užlaidos, kur laikyti įvairūs ūkio daiktai, kartais pastogėse įrengiamos nedidelės patalpos – sandėliukai. Dažniausiai – be langų, nors kartais į pagrindinę patalpą iš pietinės pusės būdavo nedidelė anga šviesai patekti. Ties įėjimu suformuota erdvi pastogė – lėpis (liepys), kur vasaros metu stovėjo stalias, buvo valgoma, dirbami darbai. Be pagrindinės patalpos, prie įėjimo atitverta nedidelė kamarėlė – šeimininkų miegamasis. Namo gale atidalytas numogalis, skirtas gyvuliams.

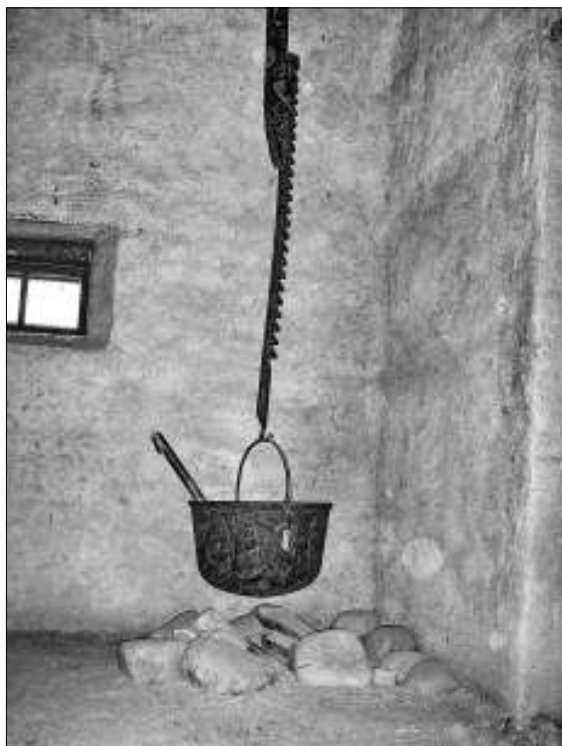
Pasiturinčio žemaičio sodyba. Troba – iš gerojo kiemo pusės; tolumoje tvartas ir jauja (kluonas). ŽKM

Senieji žemaičių namai (nums, noms, nams) Vainaičių k. Plungės vls. Telšių aps. [15: 5]

Stambaus pobaudžiavinio žemaičių ūkio (Darbėnų) sodyba. Troba ir klėtis (svirnas). LLBM

Žemaičio trobos centre tradiciškai buvo statomas įeinamas arba pereinamas kaminas (virenė) su ugniaviete ir virš jos ant kablo (vašo) kabančiu katilu valgiui virti. LLBM

Vainaičių k. Plungės vls. [10: 45]

Senojo žemaičių namo ugniavietė [14: 215]

Siaurėjantis į viršų kaminas (virenė), sumūrytas iš degtų molio plytų, pasiturinčio žemaičio troboje. ŽKM

Senesnėse žemaičių trobose siaurėjantis į viršų kaminas būdavo daromas iš karčių, išpintų vytelėmis ar virbais ir iš abiejų pusių apkrėstas moliu, todėl virš stogo buvo apkalamas lentomis, įrengiant keturšlaitį arba dvišlaitį stogelį [10: 71]

TROBA

Pagrindiniu gyvenamu pastatu Žemaitijoje laikoma troba (*truoba*). Tradicinė žemaičių troba pasižymi masyvumu, ilgu ir plačiu korpusu, neaukštomis, tašytų arba pjautų sienojų, dažnai iš lauko lentomis vertikaliai apkaltomis (apipierytomis) sienomis. Trobų plotis – 8-9 m, ilgis – 15-30 m, aukštis – 7-8 m. Stogas masyvus, pusvalminės, kartais keturšlaitės su čiukuru (arba be jo) formos, dengtas dažniausiai šiaudais (rečiau nendrėmis), vėliau – skiedromis arba gontais. Virš stogo išeinąs kaminas, apkaltas lentelėmis, imituojuojant mažą namelį, vėliau – mūrytas iš degtų molio plytų.

Trobos planas gana sudėtingas. Centrinę jos dalį užima kaminas (virenė) moliu apdrėbtomis sienomis, siaurėjantis iki stogo kraigo, su centre esančia ugniaviete, virš kurios ant kablio (vašo) kabinamas katilas, skirtas valgiui virti. Kamine buvo rūkoma ir laikoma mėsa, džiovinamos malkos, šalia jo kartais įrengiama duonkepė krosnis, vėliau patalpoms šildyti, valgiui virti (dažniausiai blogojoje troboje) buvo statomos molinės krosnys (*mūris*) su šildymo sienutėmis. Trobą kaminas su abiejose pusėse esančiomis priemenėmis skiria į du galus.

Paprastai troboje būdavo nuo 5 iki 15 patalpų. Svarbiausios iš jų:

Geroji priemenė (*sienius*), per kurią vaikščiodavo rečiau, nes tai buvo išėjimas į gerąjį kiemą. Pro ją įvesdavo svečius, priimdavo piršlius, iš priešininkės vaikščiodavo seneliai. Kartais prie pastato iš lauko pusės buvo pristatomas priangis (gonkelis), parbrėžiantis išėjimą į gerąjį kiemą.

Geroji troba – didžiausia namo patalpa. Į ją yra durys iš gerosios priemenės. Iš čia galima patekti į blogąją (prastąją) trobą (šeimyninę, užpečkinę) ir alkierių. Grindys ir lubos iškaltos lentomis, sienos iškljuotos tapetais (abietais). Kambarį šildo sienelė iš blogosios (šeimyninės) trobos. Šalia sienelės statomas minkštasuolis, galvūgaliu į alkierių stovi lova. Virš jos kabinami paveikslai ar krucifiksai. Kitoje durų į alkierių pusėje statoma komoda, ant sienos kabinamas laikrodis, veidrodis ar kt. Kambario centre (dažnai prie išorinės sienos) stovi stalas, keturios kėdės, kampe drabužių spinta.

Už gerosios trobos, paprastai, būna nedidelis kambarys – **alkierius**. Simonas Daukantas rašo: *Į saulėtėkį buvo alkierius, arba svečio troba, kursai*

Senųjų žemaičių namų planai: 1 – numas, noms, nams; 2 – numogalis; 3 – kamarėlė; 4 – liepys (lėpis); 5 – sandėliukai; 6 – ugniavietė; 7 – pastogė [2: 28]

užėmė pusę trobos galutinės sienos ir turėjo du stiklo langus, to paties aukščio, kaip jei troba, kurioje buvo kakalys, arba pečius, iš kuknės kuriamas, prie to pečiaus buvo kaminas, per sieną į kuknę išvestas. Alkierius skirtas svečiams apnakvindinti, nors dažniausiai naudojamas kaip šeiminių miegamasis. Jame pastatoma lova, skrynia, stalas su kėdėmis. Virš lovos pakabinama rankšluostinė su rankšluosčiu. Alkierius nebuvo apšildomas, todėl žiemą durys iš gerosios trobos į alkierių būdavo laikomos atviros.

Blogoji (prastoji, ūkinė) **priemenė**, esanti už kamino – pagrindinis šeimos narių išėjimas į blogąjį kiemą, tvartus. Per ją eidavo į kaminą, kamara, blogąją trobą.

Blogoji arba prastoji troba (šeimyninė, užpečkintė, kuknia) yra šalia gerosios trobos. Ji turi virtuvės ir darbo kambario paskirtį. Kartais čia ir miegama. Čia virdavo valgi, valgydavo ir atlikdavo pagrindinius namų apyvokos darbus.

Už blogosios priemenės pastato gale būdavo **blogasis alkierius** (*špižarnė*). Čia buvo laikomi maisto produktai. Kartais (name, kuris parvežtas į Telšių muziejų) ten buvo įrengtas vaikų kambarys. Palubėje prie balkio parišamas lopšys, pastatoma lova, staliukas.

Priešininkė (*pryšininė*), kitur *lunginė* (trobelė) – tradicinio žemaičių gyvenamojo namo patalpa prie

gerosios priemenės, priešais gerąją trobą. Ji skirta nusenusiems tėvams (karšinciams), įnamiams. Patalpoje būna mūris su šildoma sienele, lova, stalas, skrynia. Kampe statomas verpimo ratelis, lanktis.

Kitoje pusėje, prieš blogąją trobą, būdavo **kamara** (pieno kamara), kurioje laikydavo pieną ir kt. maisto produktus, kitur – priešininkė (pryšininė) – šakniavaisinė (ūkinė patalpa).

Trobos gale esančios kamarėlės buvo įvairios paskirties. Jose buvo laikoma manta, vienoje iš jų miegodavo šeimos nariai, samdyta šeimyna, todėl vadinamos vaikio arba mergos kamaromis.

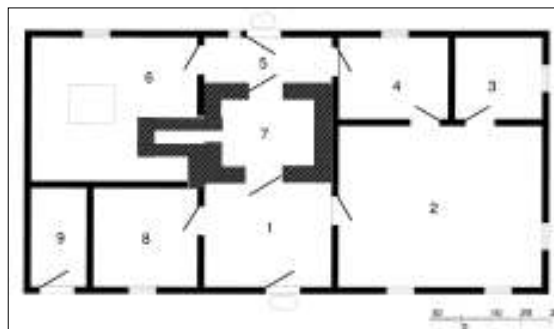
Aprašytas gyvenamasis namas – troba savo dydžiu ir išdėstymu yra tipiškas, dažniausiai sutinkamas Žemaitijoje. Tokio dydžio rentinės statybos trobesys, atspindi pasiturinčio žemaičio ekonominę padėtį, kaimo buitį, papročius. Vidutinių trobos būdavo panašaus plano, tik mažiau patalpų. Kai kuriose XX a. pradžioje statytose trobose atsisakoma įeinamo (praeinamo) kamino, nors struktūra plane likdavo panaši.

Mažiau pasiturinčių valstiečių trobos būdavo paprastesnės. Vieno ar dviejų galų, dažniausiai trijų patalpų. Pirmiausia patenkama į pereinamą priemenę, kurioje kartais pastatyta duonkepė krosnis, virš jos – pakriautė su mediniu dūmtakiu. Šalia priemenės – troba su mūriu, ant kurio virtas valgis, šalia – šalutinė, naudota podėliui kaip kamara.

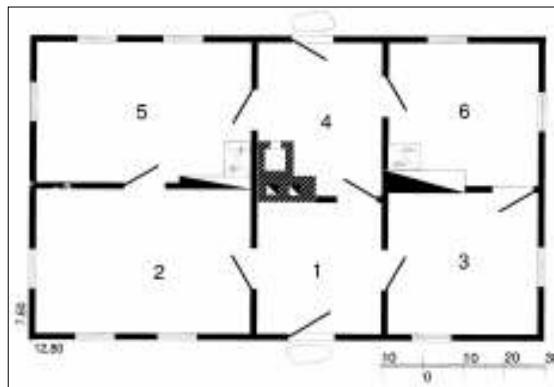

Žemaitiška troba Gaulėnuose (Luokės sen. Telšių r.)

TROBA

Žemaičio – vidutinioko troba (Gintališkės sodyba LLBM Rumšiškėse, žemaičių branduoliniame (kupetiniame) kaime; į muziejų troba parvežta 1972 m. iš Erlėnų k. Imbarės sen. Kretingos r.; statyta XVIII–XIX a., perkelta 1971 m.). Trobos planas: 1 – geroji priemenė; 2 – geroji troba; 3 – alkierius; 4 – virtuvė (užkrosninė užpečkinė, užpečkinė, kuknia, šeimyninė); 5 – ūkinė (prastoji) priemenė; 6 – pryšininkė (priešininkė); 7 – kaminas (virenė); 8 – lunginė; 9 – klėtėlė

Pakitusio plano (be įeinamo kamino) vidutinioko žemaičio troba ŽKM (vaizdas iš gerojo kiemo pusės). Planas: 1 – geroji priemenė; 2 – geroji troba; 3 – alkierius; 4 – ūkinė (prastoji, blogoji) priemenė; 5 – virtuvė (šeimynos, prastoji) troba; 6 – priešininkė (pryšinininkė)

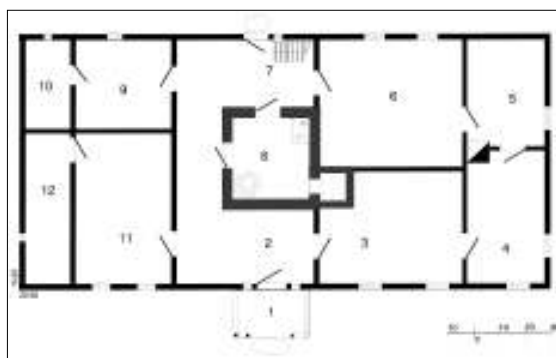
Tipiška XVIII a. pabaigos vidutinioko žemaičio (dvių galų, su dviem priemenėm) troba (į LLBM atkelta iš Sodulės k. Šatės sen. Skuodo r.; statyta XVIII a. pabaigoje, perkelta 1972 m., LLBM pastatyta 1975 m.; ilgis – 15,8 m, plotis – 7,8 m)

Žemaitiška troba (Viekšnių vls. Mažeikių aps.) [15: 16]

Žemaitiška troba (Užpelkių k. Platelių vls. Kretingos aps.) [15: 24]

Pasiturinčio žemaičio troba ir klėtis (statyta 1865 m. Maloniškių k. Darbėnų sen., Kretingos r.; į LLBM Rumšiškėse perkelta 1971 m.). Planas: 1 – prieangis; 2 – geroji priemenė; 3 – geroji troba (svečiams, vaišėms); 4 – alkierius (miegojo šeimininkas); 5 – alkierius (miegojo šeimininkė); 6 – šeimininė troba (valgė, dirbo); 7 – ūkinė (prastoji) priemenė; 8 – kaminas – virenė (virė valgė, ruošė jovalą gyvuliams, rūkė mėsą; į jį gulsčiaisiais kaminiais pastogėje suvesti visi krosnių dūmai); 9 – priešinė (laikė maisto atsargas, namų apyvokos daiktus); 10 – pieno kamara (laikė pieną ir jo produktus); 11 – priešinė (priešinė), lunginė (dukterų kambarys); 12 – kamaraitė (podėliui; karo metais slėpė produktus). LLBM

Žemaitiška troba keturslaidiu stogu vienkiemyje prie Biržuvėnų (Luokės sen. Telšių r.)

TROBA

Žemaitiška dviejų galų troba Ūbiškėje (Tryškių sen. Telšių r.)

Žemaitiška troba Kaunatavoje (Tryškių sen. Telšių r.)

Artimas tradicijai gyvenamasis namas, Šiaulių r. Kurtuvėnų regioniniame parke. D. Ramančionio nuotr.

Rekonstruota troba Plokščių k. Platelių apyl.

TROBOS VIDUS

Mažažemių žemaičių valstiečių trobelių vidus būdavo gana skurdus: aprūkiosios plikų rąstų sienos, kartais nuklijuojamos senais laikraščiais, vožtinės lubos, plūktinės molio aslos, nors ir kuklūs, bet puošti paprastais pjaustiniais, kartais dažyti savos gamybos mediniai baldai ir kiti apyvokos daiktai. Turtingesni ūkininkai galėjo sau leisti užsisakyti patogesnius, gražesnius, dekoruotus pjaustiniais baldus pas nagingesnius miestelių amatininkus.

Žemaičio šeimos gyvenimas daugiausia sukosi pagrindinėje patalpoje – prastojoje (šeimininėje) troboje. Pagrindinis trobos baldas – stalas, prie kurio susirinkdavo visa šeima, čia buvo valgoma, žiemos vakarais dirbami įvairūs darbai. Jis stovėdavo palei duris, geriausiai apšviestoje vietoje. Kiti baldai – kėdės, suolai, ant kurių kartais buvo ir miegama, buvo statomi pasieniais ir apie stalą. Ties mūriu (krosnimi) – šeiminkės zona. Čia buvo statoma ar kabinama ant sienos spintelė indams, šaukštdėtis, šėpa. Ties mūriu tamsiame kampe buvo statoma viena ar dvi lovos. Patalpoje stovėdavo verpimo ratelis, žiemos metu buvo parnešamos ir sustatomos audimo staklės. Prastosios trobos sienos dažniausiai būdavo plikų rąstų, kartais balinamos kalkėmis, vėliau – nuklijuojamos senais laikraščiais. Lubos – vožtinės, grindys – plūktinė molio asla.

Pasiturinčio žemaičio gerojoje troboje sienos būdavo iškljuojamos pirktiniais popieriniais tapetais (abietais), grindys – medinių lentų. Čia stovėdavo geriausi baldai – stalas su kėdėmis, puošti tekintomis ar drožtomis dekoru detalėmis, suolai, lova su dekoruotais galais, stalių darbo skrynia, komoda, puošni medinė spinta. Ant sienų kabėdavo meniškai

Prastoji (šeimininė) troba į alkieriaus (vaikų kambario) pusę. ŽKM

pjaustinėta rankšluostinė su austiniu rankšluosčiu, šventųjų ar kt. paveiksai, kartais – pirktinis pramoninės gamybos veidrodis ir sieninis laikrodys.

Baldai daugiausia daryti iš ąžuolo arba uosio. Darydavo juos vietiniai ar miestelių meistrai – staliai. Medžio apdirbimo meistrai būdavo universalūs. Geriau ar blogiau jie sugebėdavo padaryti visus buityje reikalingus daiktus. Bet geriausius daiktus pagamindavo tie meistrai, kurie turėdavo patirtį ir įgūdžius konkrečioje srityje: jeigu ratelninkas, tai dirbo puikius verpimo ratelius, jei kubilius, tai darydavo gerus kubilius ir t. t.

Universaliausias ir populiariausias buvo stalius, kuris dažniausiai darė baldus. Šio amato meistrai turėdavo pakankamai užsakymų ne tik savo dirtuve, bet buvo kviečiami sutartam darbui atlikti ir į ūkininkų namus. Populiariausi baldai buvo kraičio skrynia, indaujosa, stalai, kėdės, suolai, spintos, lovos, rankšluostinės. Šalia pagrindinių užsakymų meistras dažnai išdroždavo gražią prieverpstę, kultuvę, kočėtuvę, šaukštų, sprąsčių, audimo šaudyklių ar kokią kitą reikalingą daiktą, kuris labiau tikdavo dovanoms.

Prastoji (šeimininė) troba į blogiosios priemenės pusę. ŽKM

TROBOS VIDUS

Juzefas Perkovskis rašo: *Baldų plokštumos paprastai ornamentuojamos kontūriniais kiaurapjūviais raštais, rečiau reljefiškai. Kartais kai kurios dalys buvo traktuojamos skulptūriškai. Skrynios, spintos, stalai, lovos, kėdės, rankšluostinės ir kt. buvo puošiamos polichromine tapyba. Dažant polichrominiu būdu, baldų paviršiuje būdavo išskiriami keli kompoziciniai laukai. Jie buvo puošiami įvairiaspalvių augalų, rečiau geometrinių bei gyvuliniais ar dan-*

Geroji troba į gerosios priemenės ir priešininkės pusę. ŽKM

gaus kūnų ornamentais. Ypač įvairiomis spalvomis ir raštais tapytos kraičių skrynios. Baldų puošyboje daugiausia vyravo vazonuose augantis stilizuotas augalas, neretai su vaisiais, žiedais, ant šakelių tupinčiais paukščiukais.

Baldų polichrominei tapybai būdingas sodrių spalvų derinys – tamsiai žalia, ruda, mėlyna, juoda. Šios spalvos dažniausiai sudaro foną, o ryškesnės, šviesesnės spalvos – geltona, balta, raudona – piešinį.

Kituose ornamentuotuose buitiniuose daiktuose – prieverpstėse, kočėtuvėse, kultuvėse, rankšluostinėse ir kt. – vyrauja išskirtinis ornamentas – viena ar kelios segmentinės žvaigždės, apie kurias išdėstomi kiti puošybos elementai – trikampėliai, rombai, keturkampiai, grioveliai, vingeliai, įkarpėlės, kryputės ir kt. Kitas vyraujantis ornamentas šių daiktų grupėje buvo augalinis, kurį vėl pajavairindavo geometrinių figūrėlių kompozicija.

Trobų šeimininkės taip pat stengėsi, kad namai būtų spalvingesni, jaukesni. Žemaičių regiono audimų raštuose ir interjeruose dominavo ryškios, sodrios spalvos, saviti jų deriniai. Puikiai išaustos suderintų spalvų lovatiesės, staltiesės, rankšluosčiai papildydavo žemaitiškos trobos interjerą, suteikdavo jam gyvybės ir savitumo.

Geroji troba į alkieriaus pusę. ŽKM

Vaikų kambarys – patalpa prieš blogąją trobą, kurioje tradiciškai būdavo špižarnė. ŽKM

Gerasis alkierius. ŽKM

TROBOS VIDUS

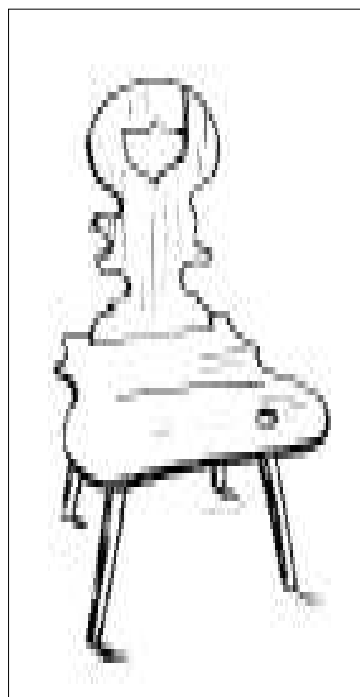
Kėdės puošta atkalte

Pagerdaujo k. Kretingos aps.

Gargždų vls. Kretingos aps.

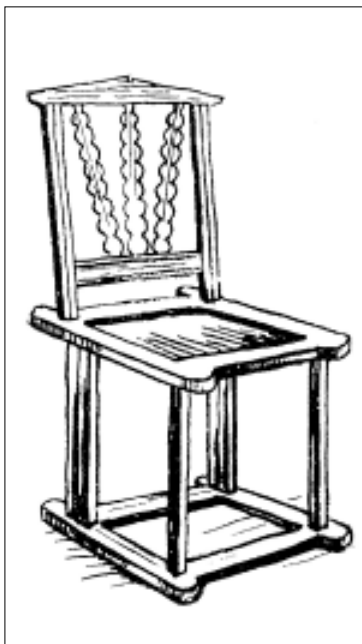

Šiaulių m.

Krėslai

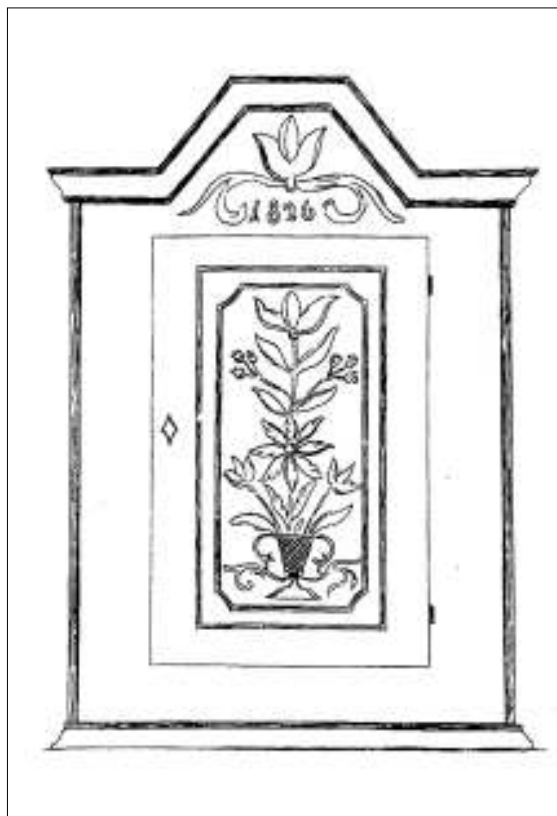
*Krėslas, buvusi K.Krauzo nuosavybė,
Telšiai*

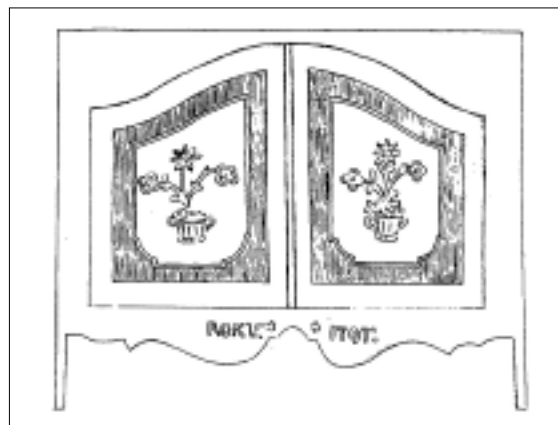
Medingėnai, Telšių aps.

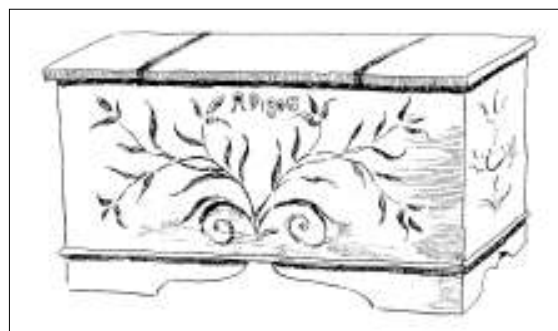
Vigantiškių k. Telšių aps.

*Spinta iš Kesių k. (Mažeikių aps. Akmenės vls.)
[16: 98 lent.]*

Indauja, datuota 1797 m., iš Mažeikių aps.

*Skrynja, datuota 1806 m., iš Paragių k. Telšių aps., puošta
augaliniu ornamentu [16: 96 lent.]*

Kaustyta metalu, puošta tapytais augaliniais motyvais žemaitiška kraičio skrynja (Žemaičių muziejus „Alka“)

ŪKINIAI PASTATAI

Svirnas (klėtis)

Tai antras pagal svarbą pastatas žemaičių sodyboje, skirtas grūdams, maistui, mantai laikyti, miegoti. Dažniausiai svirnas buvo statomas priešais trobą, lygiagrečiai jai, o sujungtas su troba statinių tvora sudarydavo gerąjį kiemą. Svirno dydis priklausė nuo valstiečio ar ūkininko ekonominio pajėgumo.

Žemaičių svirnai gerokai didesni, negu kitur Lietuvoje. Turtingesni ūkininkų svirnuose būdavo 6 ir daugiau patalpų (grūdinė, *klėtsunga*, *mėskamarė* (mėsinė), *špikierius*, mergų (vaikių), vaikų, bočių kamaros, ratinė – *vazaunė*). Planas gana sudėtingas, asimetriškas, įėjimai – iš šono ir iš galo. Durų dažnai būdavo tiek, kiek patalpų. Viena ar dvi patalpos – grūdinės, kur aruoduose buvo laikomi grūdai. Vienoje iš jų įrengiami laiptai ant aukšto. Derlingais metais, kai grūdai netilpdavo aruoduose, pildavo juos palėpėje. Kartais ties įėjimu į grūdinę būdavo nedidelė patalpa, vadinama *klėtsunga*, kur buvo sudedami tušti maišai, kubilai. Mėsos kamaroje (*mėskamarėje*) palubėje privirtinamos kartys rūkytai

mėsai, lašiniams, dešroms sukabinti. Toje pačioje patalpoje buvo sustatomi kubilai, kuriuose laikinai, iki rūkymo, buvo sūdoma mėsa, lašiniai.

Špikierius – tai gerasis svirnas, kuriame buvo laikomas dukterų kraitis, skrynios, drabužiai. Čia miegodavo vienas iš šeimos narių. Patalpoje stovėdavo lova, apklota raštuota lovatiese, sienos kartais būdavo nuklijuojamos senais laikraščiais, pakabinami šventųjų paveikslai. Turtingesni ūkininkų svirnuose būdavo dar viena ar dvi patalpos – bernų ir mergų kamaros, kuriose laikydavo savo drabužius ir kitus atsineštus daiktus samdiniai. Čia jie ir miegodavo – tiek vasarą, tiek žiemą, tai būdinga tik Žemaitijai.

Kartais svirno gale buvo pristatoma ratinė (*vazaunė*), kur būdavo sandėliuojami įvairūs namų apyvokos daiktai, statomi ratai, rogės, kabinami pakinktai ir kt. Kitur – vietoje ratinės būdavo renčia ma tik pastogė nuolaidžiu stogu, kurioje sukraudavo malkas, durpes ar kt.

Svirnas (klėtis). Į LLBM atkeltas iš Judrėnų k. Klaipėdos r.; statytas XIX a. pirmojoje pusėje, LLBM pastatytas 1973 m.

Savo išorės forma žemaičių svirnai – ilgi, platūs, stogai – gegninės konstrukcijos, keturšlaitės ar pusvalminės formos, dengti dažniausiai šiaudais, vėliau – skiedromis, su didelėmis užlaidomis. Priekyje dažnai yra nedidelis priesvirnis (prieklėtis) su saikingai profiliuotomis kolonomis ar be jų. Jo paskirtis – saugoti įėjimą, todėl jis visada toje pusėje, kur ir durys. Svirnuose su galiniu įėjimu priesvirnis būdavo iš galo, su šoniniu – iš šono.

Durys į visas patalpas – tvirtos, dvigubos (viršutinės lentelės sukaltos įstrižai, sudaro geometrinės figūras, primenančias aštuonnyčio audinio raštus). Visos durys užrakinamos įleidžiamomis masyviomis spynomis. Priešais svirno duris būdavo padedami plokšti akmenys, skirti palipti ant priesvirnio.

Svirnai buvo statomi iš gerai parinktos medienos, storų, gulstinių apvalių arba tašytų sienojų, kampuose suręstų į sąsparas, dažniausiai lentomis neapmušti, be langų (būdavo išpjaunamos tik nedidelės, kartais dekoratyvios angos sienojų tarpurąščiuose dienos šviesai patekti ar katinui įlįsti), pakelti virš žemės (kad vėjas prapūstų) ant didelių akmenų (kūlių – žemaitiškai) ar kaladžių, turėjo storų lentų grindis (kartais dvigubas – su smulkių akmenų, stiklo, puodų duženų užpildu), lubas.

Svirnas visada buvo statomas prieš trobą, kad iš gerosios trobos per langus ir gerąjį kiemą matytųsi jo durys.

Svirnas. Į LLBM Rumšiškėse atkeltas iš Jakštaičių k. Grūšlaukės sen. Kretingos r. Statytas 1746 m., perkeltas 1972 m.

Svirnas, statytas 1909 m. Telšių r. Gadūnavo apyl. Brėvikių k. ūkininko St. Mikalausko sodyboje; į ŽKM parvežtas 1970 m.

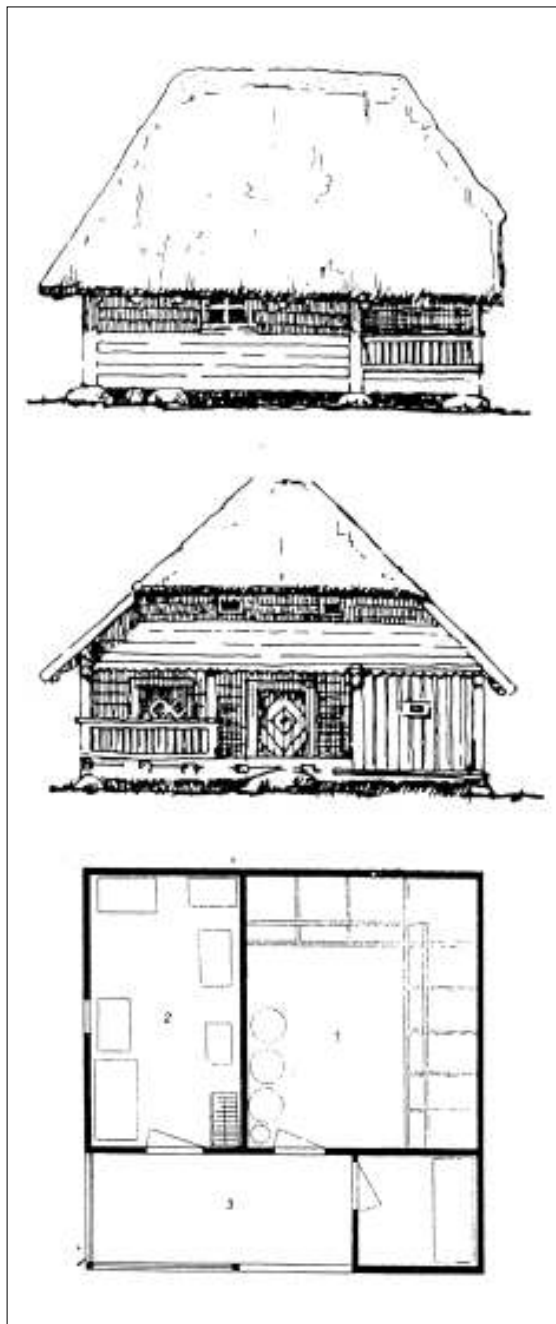

Stambaus pobaudžiavinio žemaičių ūkio sodyboje didysis svirnas, atkeltas iš Maloniškių k. Darbėnų sen. Kretingos r.; statytas 1864 m., perkeltas 1970 m., LLBM pastatytas 1971 m.; ilgis – 12,6 m, plotis – 7,6 m

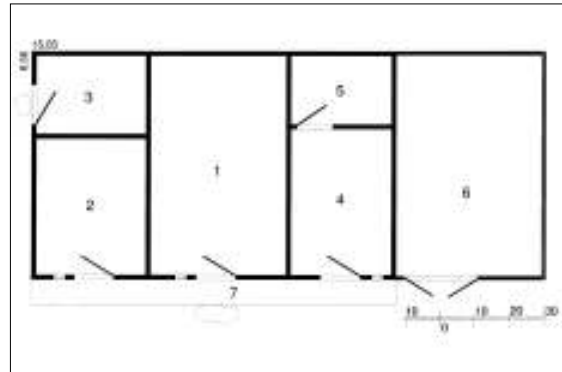
ŪKINIAI PASTATAI

Sudėtingo plano svirnas: vaizdas iš priekio; vaizdas iš šono; planas: 1 – sandėlis mantai (špikierius, geroji klėtis, kur laikomas dukters kraitis, skrynios, drabužiai); 2 – priešsvirnis (klėtsonga) – grūdinė; 3 – grūdinė; 4 – mergų kamara; 5 – vaikų kamara; 6 – priešsvirnis (prieklėtis); 7 – mėsos kamara (laikomi kubilai su sūdyta mėsa iki rūkymo).
[2: 42]

Sudėtingo plano svirnas: vaizdas iš šono; vaizdas iš priekio; planas: 1 – sandėlis mantai (špikierius, geroji klėtis, kur laikomas dukters kraitis, skrynios, drabužiai); 2 – grūdinė (aruoduose laikomi grūdai); 3 – priešsvirnis (prieklėtis); 4 – mergų (vaikių) kamara [2: 43]

Svirnas, statytas 1909 m. Telšių r. Gadūnavo apyl. Brėvikių k. ūkininko Stanislovo Mikalausko sodyboje; statybos metai įrėžti fasado vidurinių durų viršutinėje staktoje; į ŽKM parvežtas 1970 m.

Planas: 1 – grūdinė; 2 – špikierius (patalpa turi grindis, lubas, mažą langelį; čia miegodavo šeimininkas, kartais samdiniai; yra lova, stalas, skrynia, palubėje kabo žibalinė lempa); 3 – samdinių kamara; 4 – drabužinė (laikydavo senus ir nešiojamus drabužius, įvairius rakandus); 5 – mėsinė (patalpa mėsai kubiluose laikyti); 6 – vežiminė (vazaunė), tik viena (vidinė) jos siena iš apipjautų rąstų, o kitos trys – vertikaliai apkaltos lentomis; čia laikomi vežimai, rogės, akėčios, pakinktai; 7 – priesvirnis (prieklėtis)

Naujai pastatytas svirnas (vietoje buvusio) laikantis kraštui būdingų tradicijų. Plokščių k. Platelių apyl.

Svirno konstrukcija ir puošmenos, darytos pagal autentiškus pavyzdžius, būdingus šiam kraštui

Renovuotas medinis svirnas sodyboje Likšių k. Platelių apyl.

Tradiciniai (dažniausiai grūdinėse ir kamarose) sienajuose išspaunami langeliai gali būti įvairių formų – rombiniai, apskriti, pusapskritiniai, stačiakampiai

ŪKINIAI PASTATAI

Kiaulininkas turtingo ūkininko sodyboje. Buvo pastatytas blogajame pasiturinčio valstiečio sodybos kieme; kiaulininkas ir tvora sudaro uždara kiemą – laidarą. Anksčiau stovėjo Plungės r. Bubėnų apyl. Užpelių k. ūkininko J. Kupetausko ūkyje; 1969 m. parvežtas ir pastatytas ŽKM

Tvartas įpilties mažražemio sodyboje. Į LLBM atkeltas iš Žlibinų bažnytkaimio, Plungės r.; priklausė klebonijai; statytas XX a. pirmojoje pusėje

L raidės formos plano tvartas. ŽKM

Tvartas

Tvartai (*staldai, kūtės, kiaulininkai*) pradėti statyti, kai ekonomiškai sustiprėję valstiečiai ir ūkininkai pradėjo auginti daugiau gyvulių. Prireikė patalpų saugoti juos nuo šalčio, lietaus, plėšriųjų žvėrių. Vienas iš pirmųjų plačiau aprašęs tvartus buvo S. Daukantas. Jis aprašo paprastąjį ištęsto keturkampio formos tvartą, kuriame buvo patalpos karvėms, arkliams, mini daržinė, ratinė. Taip pat užsimena apie dvilinkas, trilinkas kūtes ir jų viduje buvusį laidarą galvijams išleisti.

Žemaitijoje tvartų būta įvairių (paprastų – stačiakampių, su vienu ar dviem linkiais – L, U formos). Didesniuose ūkiuose labiausiai paplitę kvadratinio plano tvartai su uždaru kiemu viduryje, kur visų patalpų durys išėjo į diendaržį (laidarą), į kurį galima patekti tik pro vienerius vartus. Jame gyvuliai laikyti vasarą, kartais paleidžiami ir žiemą. Kiemas būdavo grįstas akmenimis, kad būtų sausesnis, nors, nuo stogų subėgus lietaus vandeniui, čia būdavo gana purvina. Kai kur diendaržis buvo sausinamas šiaudų kraiku, o sustovėtas mėšlas periodiškai išvežamas į laukus. Keičiantis ūkininkavimui dėl nepatogumo išvesti gyvulius gaisro metu uždari diendaržiniai tvartai išnyko.

XIX a. jau statyti paprasto stačiakampio plano – pailgi, pertverti į atskiras patalpas karvėms, arkliams, avims. Kiaulėms ir paukščiams dažnai buvo pristatomos pašiūrės arba pastatomi atskiri tvarteliai (kiaulininkai, vištidės, tvarteliai avims). Žemaitijoje skirtingos paskirties tvartų patalpos turėjo savo pavadinimus: patalpa arkliams laikyti vadinosi *stainia*, karvėms – *kūte*, avims – *gurbu*, kiaulėms – *migju*.

Savo forma tvartai – gana masyvūs pastatai. Stogai – gegninės konstrukcijos, dažniausiai keturšlaitės ar pusvalminės formos su žemai nuleistomis pastogėmis, gražiais čiukurais.

Kadangi apatinis vainikas, veikiamas mėšlo ir srutų, greitai supūdavo, būdavo stengiamasi sumūryti kuo aukštesnius akmenų pamatus. Tvartai buvo šiltinami tarpus tarp sienojų perklojant samanomis, o ant lubų užpilant sluoksnį spalių, sausų lapų ar samanų.

Tvartas. Į LLBM atkeltas iš Gintališkės k. Platelių sen. Plungės r.; statytas 1871 m., LLBM pastatytas 1971 m.

L raidės formos plano tvartas turtingo ūkininko sodyboje, pastatytas XIX a. pabaigoje Telšių r. Gadūnavo apyl. Juodėnų k. ūkininko D. Putvinskio sodyboje. ŽKM pastatytas 1971 m. Tvirtas pakeltas ant stambių akmenų. Sienos iš tašytų rąstų, galuose suleistų į sąsparas. Vietoj lubų uždėtos kartys, ant kurių kraunamas šienas ar šiaudai. Stogas keturšlaitis, dengtas skiedromis. Durys plačios, dvivėrės, kad per mėšlavežį į tvartus būtų galima laisvai įvažiuoti su vežimu. Tvaro vidaus įrengimas nesudėtingas: viename pasienyje įtaisytos ėdžios pašarui arkliams, kitame ant paaukštintimų lovys vandeniui, pelams bei avižoms. Karvės buvo rišamos pasieniais. Nors bendras pastato terminas „tvartas“ žinomas visoje Lietuvoje, tačiau žemaičiai jį dar vadina staldu

U raidės plano tvartas (staldas) pasiturinčio žemaičio sodyboje (kopija). LLBM pastatytas 1972 m.

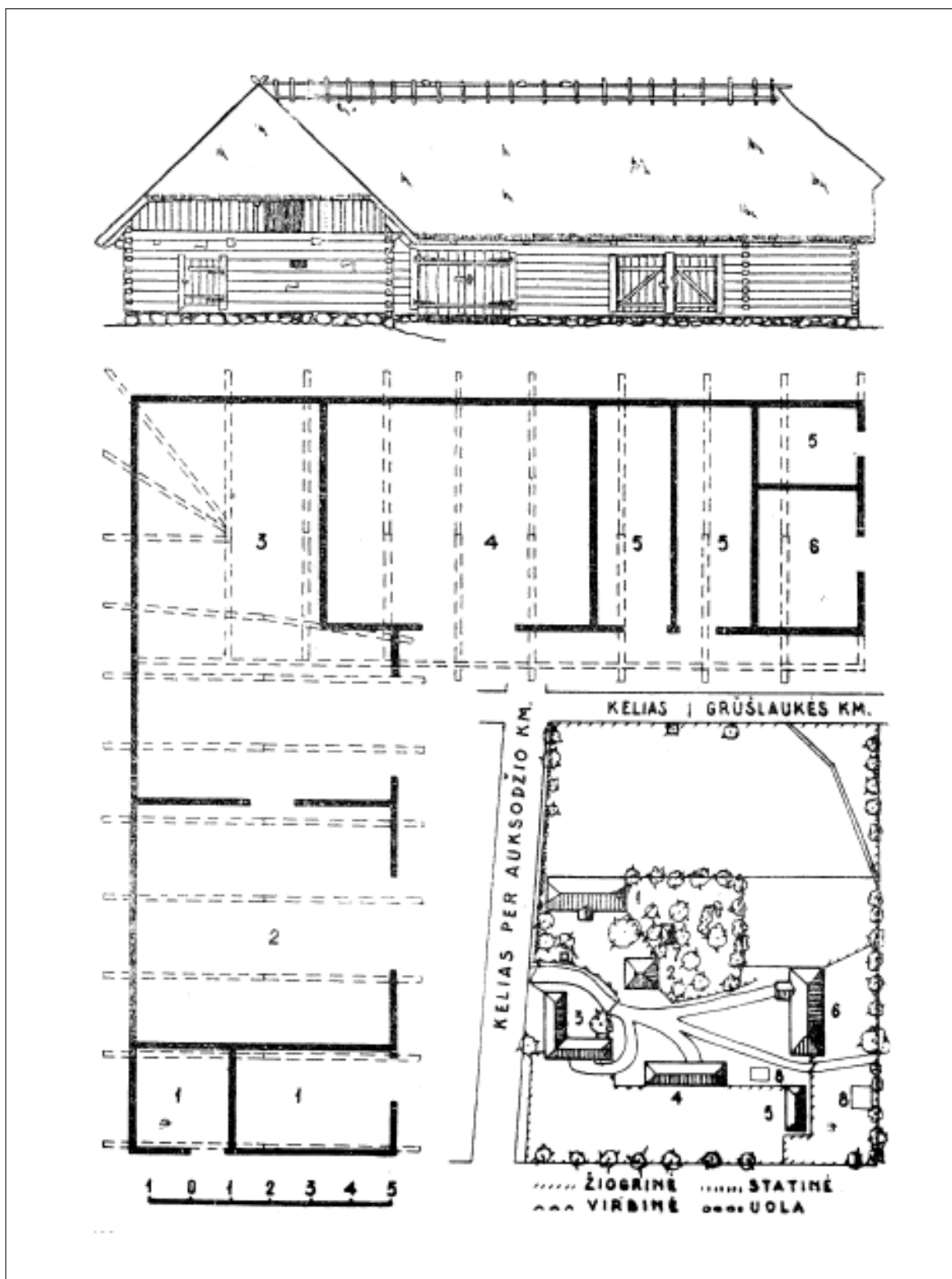

Tvartas (numalis) vidutinioko sodyboje. Į LLBM atkeltas iš Mižuikų k. Kulių sen. Plungės r.; statytas XIX a. pabaigoje

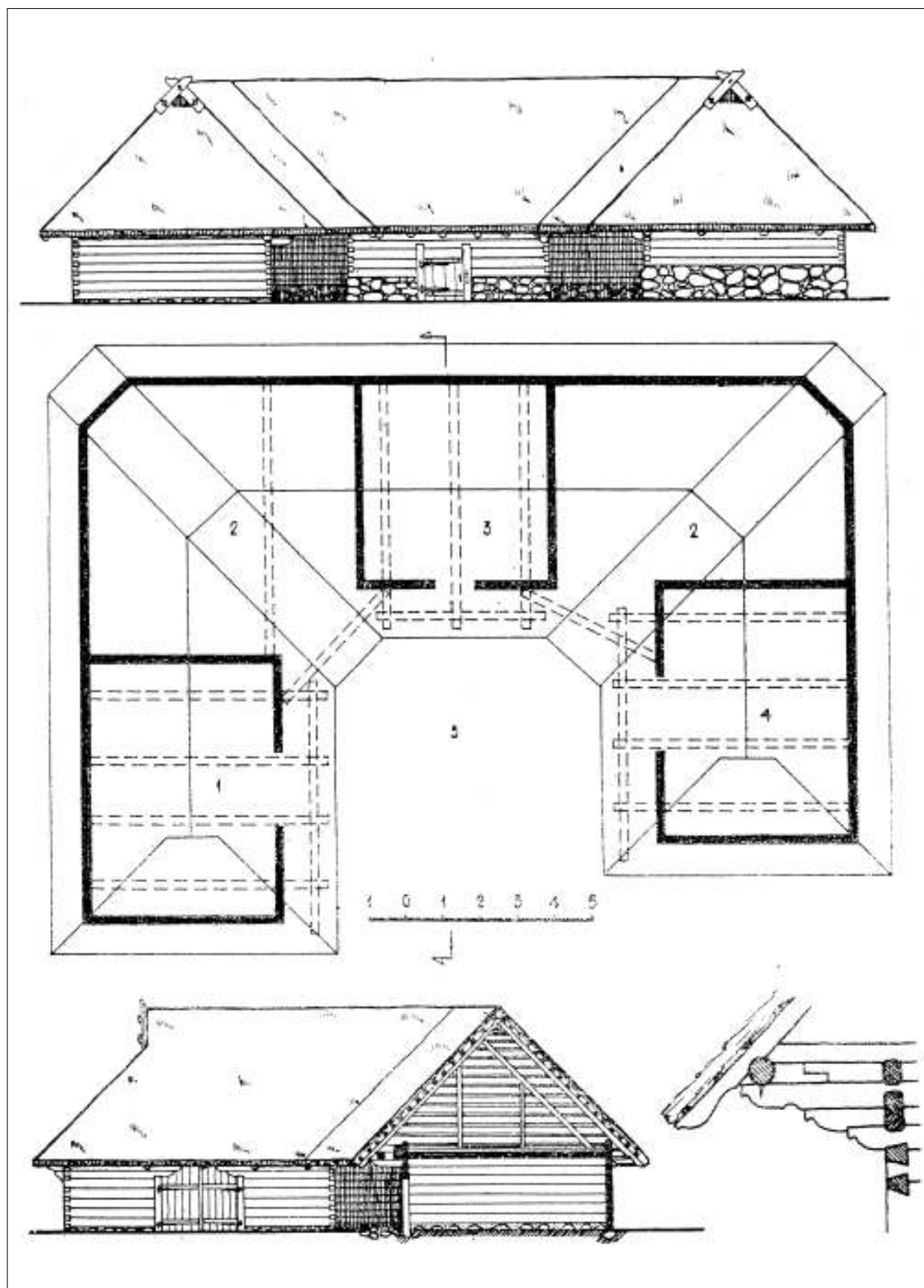
Kiaulininkas ir tvartas, toluomoje – daržinė. ŽKM

ŪKINIAI PASTATAI

L raidės plano tvartas Auksoščio k. Kretingos r.: 1 – vershidė; 2 – karvidė; 3 – arklidė; 4 – daržinė; 5 – kiaulidė; 6 – avidė; statytas XIX a.

Sodyba: 1 – troba; 2 – svirnas; 3 – tvartas; 4 – stoginė; 5 – žardinė; 6 – kluonas (jauja); 7 – senasis žemaičių namas (numas); 8 – tvenkiniai [1: 122]

U raidės formos plano tvartas Urvių k. Mažeikių r., statytas XVIII a.: 1 – arklidė (arklių kūtė); veršidė; 2 – daržinė; 3 – kiaulidė; 4 – karvidė; 5 – laidaras [1: 123]

Kluonas

Kluonas (*jauja, reja*) – tai didžiausias sodybos pastatas. Simonas Daukantas rašė: *Toje rejoje buvo ketvirtainis rentinys, aukštesnis už rejos sienas, duoba vadinamas, mažne pusę rejos užimęs su kakaliu, kurioje javus džiovino, ant tos duobos buvo doris, arba salyklininkas, kuriame buvo langelis, garvilka vadinamas, kame salyklą džiovino; pažastėse tos duobos buvo peludės, kur pelus pylė. Pas neturtinuosius toje duoboj pėrės, nesgi ant kakalio buvo krosnis sukrauta.*

Žemaitiškojo tipo kluonams būdinga: šoninis įvažiavimas (kartais net du), plačios pastogės, po tuo pačiu stogu patalpinta jauja ir kitos patalpos. Žemaičiuose suvokiama, kad šiame pastate po vienu stogu yra klojimas, daržinė šiaudams (šiaudinė), pirtis javams džiovinti, peludė, malkoms ir durpėms sukrauti skirta patalpa – torpinė ir kt.

Kluonų stogai – masyvūs, keturšlaičiai, gegninės konstrukcijos, dengti šiaudais, vėliau – skiedromis ar kt. Gegnės remiasi ant dvigubo viršutinio vainiko, vadinamo murliotiniu. Jaujos būdavo įvairaus plano: stačiakampės, su linkiu, su išsikišusia dalimi viduryje.

Vieną iš esminių žemaitiškojo kluono dalių sudaro **jauja** (*pirtis, duoba, douba*). Ji dažniausiai būna kluono centrinėje dalyje arba kuriame nors jo gale. Iš abiejų ar vieno jaujos šono yra patalpos pelams laikyti – **peludės**, kurių ilgis atitinka jaujos ilgį ir užima plotą iki šoninių kluono sienų. Peludės dažniausiai be durų ir vienintelės grįstos patalpos, kad kabinant ir valant nepakliūtų žemių, nes pelais buvo šeriami gyvuliai, o kartais čia supilami ir dar neapdoroti javai. Jų anga nuo klojimo atitverta vieno metro aukščio slenksčiu.

Pagrindinė žemaitiškojo kluono dalis – **klojimas**, kuris užėmė plotą iki jaujos ir peludžių. Asla išplūkta moliu. Čia buvo kuliami javai, minami linai, laikomi su darbais šioje patalpoje susiję įrankiai (spragilai, kuliamoji mašina, arpas, vėtyklės), bei kiti rakandai.

Kitą kluono dalį (antrojoje jaujos pusėje) sudarė erdvi patalpa, vadinama **daržine**. Joje buvo kraunami suvežti iš laukų javai, linai, o iškūlus javus, dedami šiaudai. Žiemos metu čia buvo laikomi įvairūs žemės ūkio padargai. Daržinė, būdama kluono dalimi, ne visada turi gulstinių rąstų sienas – dažnai apkalama tik lentomis.

Kluonams būdingas virš durų (vartų) ant stulpų paremtas masyvus **stogas** – savotiškas prieangis (*palagas, padanga, prieklojimis*), skirtas prikraudam javų vežimui nuo lietaus pasislėpti, javams vėtyti. Po plačiomis kluonų pastogėmis (visu pastato perimetru) buvo sudedami įvairūs žemės ūkio reikmenys, sukraunama miško medžiaga, malkos jaujai kūrenti, išmintų linų spaliai.

Kluonai, siekiant apsaugoti kitus trobesius nuo gaisrų, buvo statomi atokiau. Jie buvo atskiriami nuo ūkinio kiemo dar ir dėl to, kad neprieitų gyvuliai ir nepešiotų pastogėse sudėtų kūlimui skirtų javų. Aikštelė tarp kluono ir kitų sodybos pastatų buvo vadinama kluoniena.

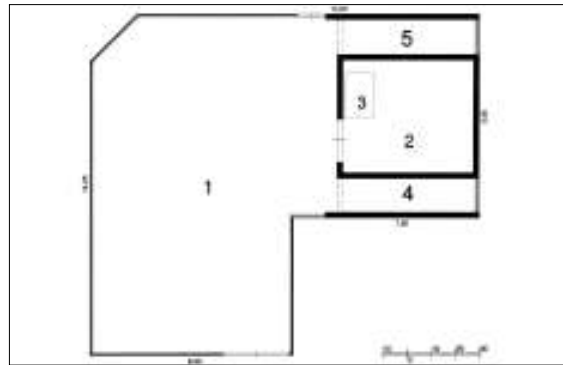
Derlius jaujose džiovintas, kultas ir vėtytas iki XX a. trečiojo dešimtmečio. Po Pirmojo pasaulinio karo naujų jaujų beveik nebestatyta. Kartais buvo pristatomos ar atskirai statomos daržinės ir žardinės šienui ir vasarajui laikyti. Tarpukaryje įkurtuose vienkiesiuose klojimus pakeitė daržinės, kurios mažuose ūkiuose buvo sujungtos su tvartais.

Kluonas su jauja vidutinioko žemaičio (Kartenos) sodyboje. Į LLBM atkeltas iš Mažųjų Mostaičių k. Kulių sen. Plungės r. statytas XIX a. pradžioje

*Kluonas su jauja ir prieangiu (palagu, padanga) vidutinioko žemaičio sodyboje. Į ŽKM parvežtas iš Telšių r. Luokės sen. Spukaičių k. Pastatas prailgintas, klojimo ir daržinės erdvėje įrengta patalpa klojimo teatrui.
Planas: 1 – daržinė su klojimu (grundymu); 2 – duoba (douba – jauja); 3 – krosnis (pirtis); 4, 5 – peludės; 6 – prieangis (palagas, padanga)*

Kluonas su jauja ir žardine vidutinioko žemaičio sodyboje. Į LLBM atkeltas iš Stumbrių k. Pelaičių sen. Plungės r.; statytas 1894 m.

Planas: 1 – daržinė su klojimu (grundymu); 2 – duoba (douba – jauja); 3 – krosnis (pirtis); 4, 5 – peludės

Kluonas su jauja pasiturinčio žemaičio sodyboje. Statytas 1896 metais; stovėjo Juozo Eičio sodyboje Plungės r. Žemaičių Kalvarijoje; į ŽKM kluonas parvežtas ir atstatytas 1973 m. Tai tipiškas XIX a. pabaigos centrinės Žemaitijos šiaurinės dalies kluono pavyzdys

Daržinė vidutinioko žemaičio sodyboje. Į LLBM atkelta iš Vėlaičių k. Kartenos sen. Kretingos r.; statyta XVIII a. pabaigoje

Daržinė

Tipiškoje žemaičio ūkininko sodyboje, be klijimo, dar yra kitas trobesys derliui sukrauti – daržinė, kurioje laikomi lauke išdžiovinti pašarai: šienas, dobilai, kartais ir vasarojus, jei netelpa klijime. Daržinė statoma netoli tvartų, arčiau už klijimą. Savo planu ji panaši į klijimą, būdama pailgo stačiakampio plano, su durimis vienoje ar abiejose šoninėse (ilgosiose) sienose.

Planas paprastas, vienos patalpos viduryje – plūktas moliu ar grįstas akmenimis grendymas (tarpuangis, tarpikas, tarpeklis), nuo jo sijomis šonuose atitvertos šalinės, vadinamos pirmąja ir antrąja nampuse.

Sienos būdavo senoviškai sukirstos, su išsi-kišusiomis kertėmis, ties įvažiavimu sutvirtintos sąvaržomis, vartai virpstiniai, stogas – gegninės konstrukcijos, dengtas šiaudais (rečiau – skiedromis), keturšlaitis, su plačiomis pastogėmis.

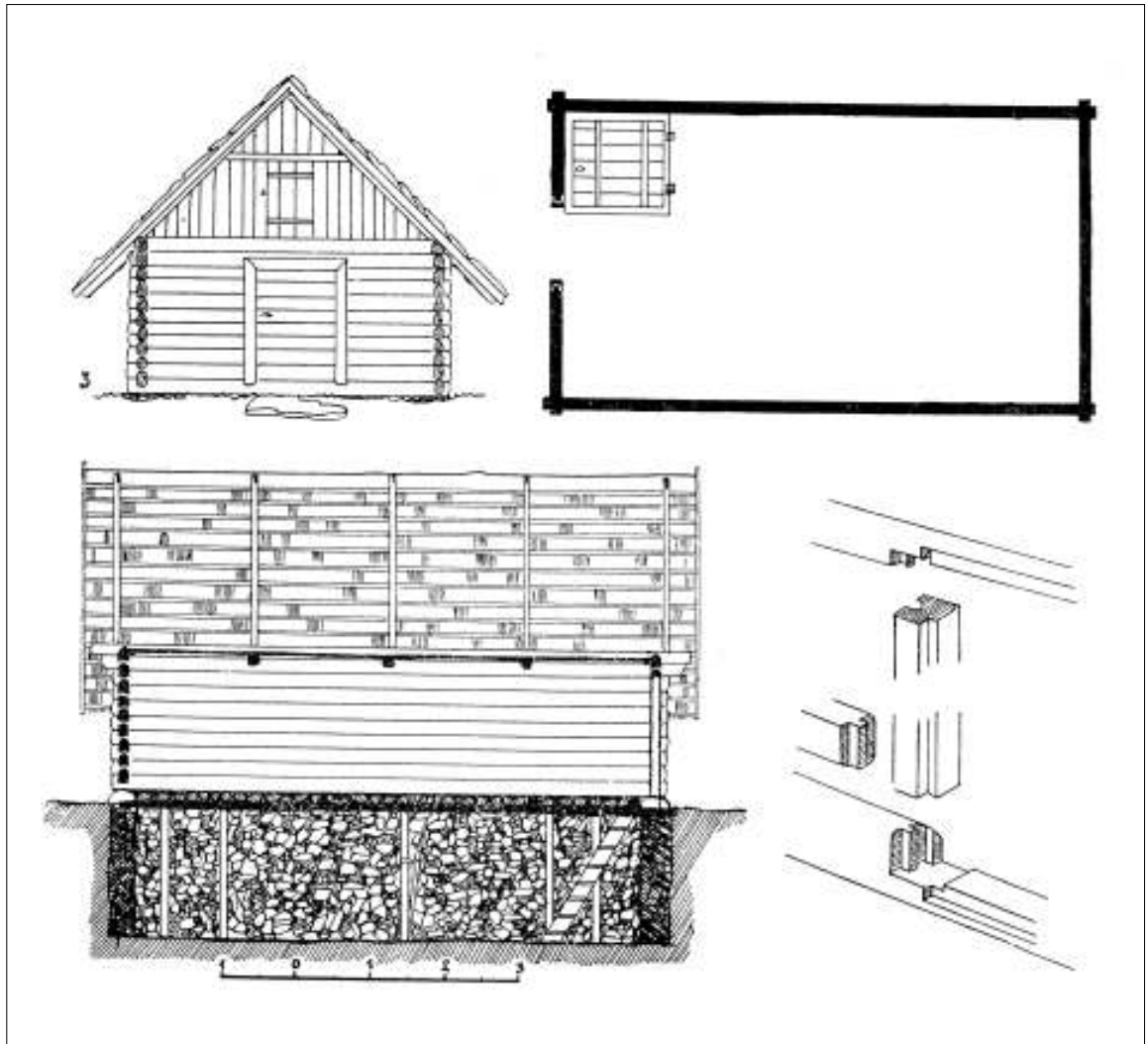
Daržinė (stoginė, pašiūrė, skūnia) – ūkinis pastatas šienai, šiaudams sukrauti ir laikyti. Į ŽKM daržinė parvežta 1973 m. iš Rainių k. Telšių r. Ją buvo pasistatęs ūkininkas P. Kaminskas. Vėliau dalį šio ūkininko žemės su daržine ir kt. pastatais tuometinė Lietuvos vyriausybė nupirko ir padovanojo dainininkui Kiprui Petrauskui. Po Antrojo pasaulinio karo visa tai buvo nacionalizuota ir atiteko vietiniam kolūkiui. Daržinė 18 m ilgio ir 8 m pločio. Ištisinų pamatų neturi, yra du šoniniai įvažiavimai. Sienos apkaltos lentomis. Stogas gegninės konstrukcijos, dengtas skiedromis. Daržinė yra XX a. pradžios rentinio-karkasinio pastato pavyzdys ir atspindi to meto liaudies dailidžių architektūrinius sugebėjimus, naudotas statybines medžiagas, įrankius, tvirtinimo būdus

Rūsys

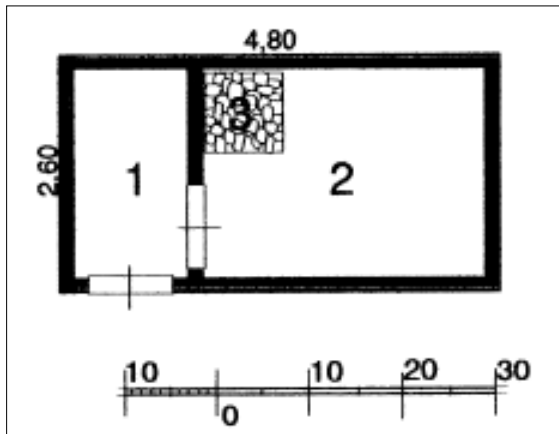
Rūsys (*numalis*) naudotas pašarinėms daržovėms laikyti ir podėliui. Jame būdavo kelios patalpos (patalpa su akmenimis grįstomis duobėmis, skirta daržovėms, kamaraitė – namų apyvokos daiktams laikyti). Ties įėjimu būdavo pastogė (*lėpis*).

Numalis-rūsys pasiturinčio žemaičio sodyboje. Į LLBM atkeltas iš Auksodžio k. Darbėnų sen. Kretingos r.

Rūsys, statytas XX a. pradžioje Aleknų k. Raseinių r. [1: 319]

Pirtis (perenė). Į ŽKM parvežta iš Telšių r. Tryškių sen. Sukončių k. ūkininko Stasio Bukausko sodybos 1967 m. Statyta 1929 m. S. Bukausko uošvio Stasio Silkinio. Pirtis pastatyta prie iškasto tvenkinio. Tai pirmasis eksponatas, atvežtas į Žemaitijos kaimo muziejų. Pastatas – medinis, keturkampis, padalytas į dvi nelygias dalis, kurių didesnioji šildoma ir skirta maudymuisi. Pirties (perenės) planas: 1 – priepirtis; 2 – pirtis; 3 – akmenų krosnis

Pirtis Jautmalkės I k. Kelmės r. R.Struogos 2005 m. nuotr.

Pirtis

Stasys Daunys straipsnyje „Lietuvių kaimo pirčių tyrinėjimai“ yra rašęs, kad pirtys yra bene vienintelis per ištikus šimtmečius mažiausiai pakitęs trobesys. Žemaitijoje jos nebuvo plačiai paplitusios. Tradiciškai tai nedidelis stačiakampis pastatėlis, kurį sudarė dvi (senesnėse pirtyse – tik viena) patalpos: priepirtis ir šildoma patalpa su akmenų krosnimi. Ties įėjimu į priepirtį kartais būdavo didesnė stogo užlaida, neretai paremta kolonėlėmis. Tai pigūs, greitai pastatomi pastatėliai. Jų statybai naudota antrarūšė statybinė medžiaga (statyta iš plonų rąstų, įstatomos paprastos viensluoksnės durys). Langams dviejuose sienojuose buvo išpjaunamos angos, priepirčiuose kartais įdedami nedideli stiklo langai. Lubos dažniausiai vožtinės, apšiltintos spaliais, samanomis ar kt. Grindų dažnai nebūdavo. Maudymosi patalpoje pasieniais buvo pastatomi plačių lentų plautai. Architektūriniu požiūriu pirtys (*perenės*) nebuvo reikšmingi pastatai sodyboje, bet kasdieninėje buityje jų vaidmuo buvo gana svarbus: čia buvo prausiamasi, gydomasi, gimdoma, kartais ir gyvenama.

Svirnas pirtis Naisių k. Kelmės r. D. Ramančionio 2007 m. nuotr.

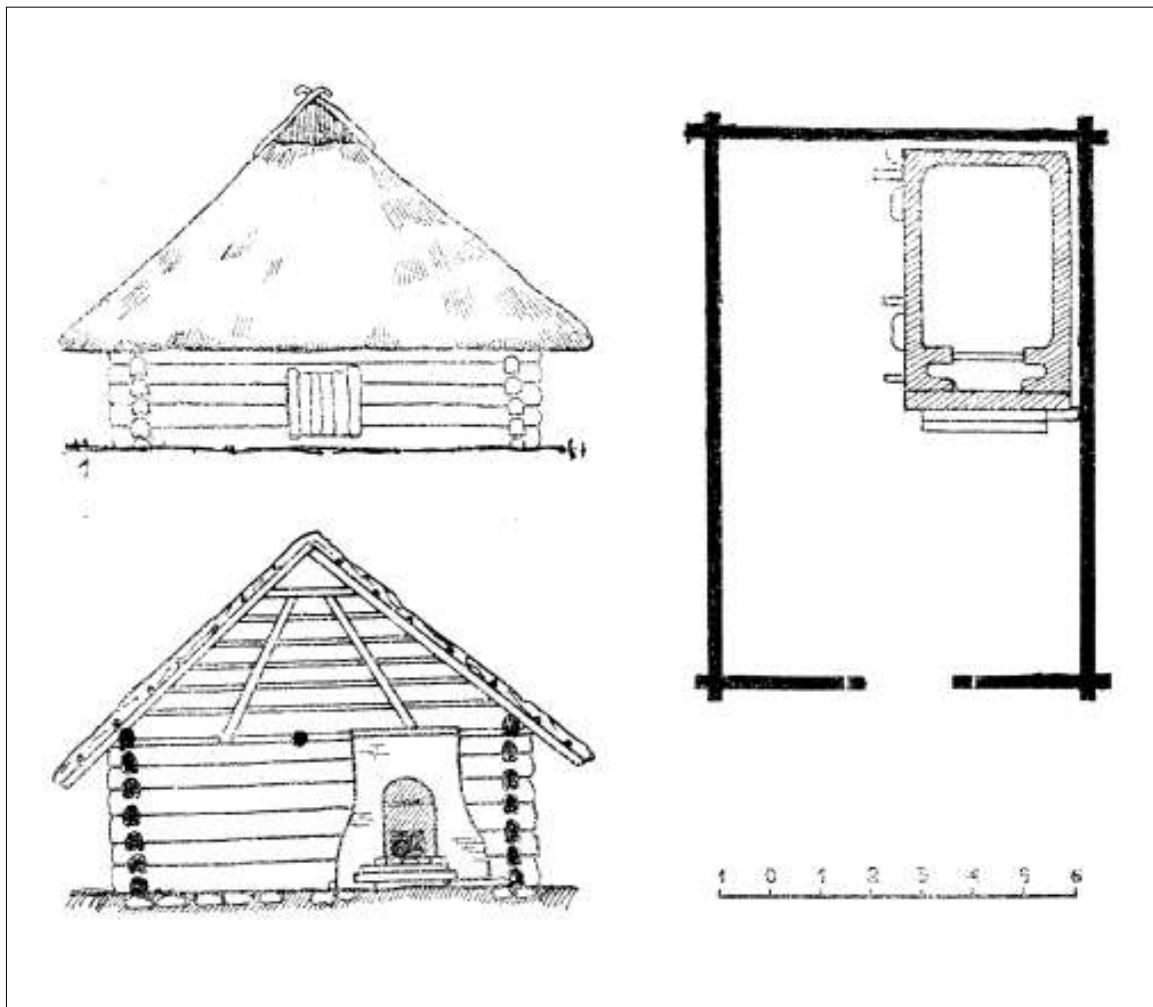
Ubladė

Tai specialus pastatėlis duonai kepti, būdingas tik Žemaitijai. Simonas Daukantas pastebi: *Ubladėje buvo duonkepis kakalys, nuo to vadinamas, jog po juo ne vien duoną ir pyragus, bet stėkius, guires, puokius ir kitas žuvis bei mėsas kepė jau liepos gėldose, jau ant šiaudų; tengi džiovino grūdus, grybus ir obuolius obuolynei, tengi buvo ir gornos sukeltos grūdams malti.*

Viduje būdavo išmūryta dūminė duonkepė krosnis. Palubėje virš krosnies angos buvo kabinama nedidelė iš šakų išpinta ir moliu apdrėbta pakriau-tė, apsauganti stogą nuo žiežirbų. Dėl patogumo ubladės priekyje buvo daroma plati stogo užlaida. Kartais ubladę sudarydavo tik duonkepė krosnis su stogu plačiomis užlaidomis be sienų.

Ubladė pasiturinčio žemaičio sodyboje. Į LLBM atkelta iš Žeminių k. Šateikių sen. Plungės r.

Ubladė (Selenėlių k. Klaipėdos r.) – specialus pastatėlis duonai kepti, būdingas tik Žemaitijai [1: 358]

Žardinės statyba Jautmalkės I k. Kelmės r. D. Ramančionio
2006 m. nuotr.

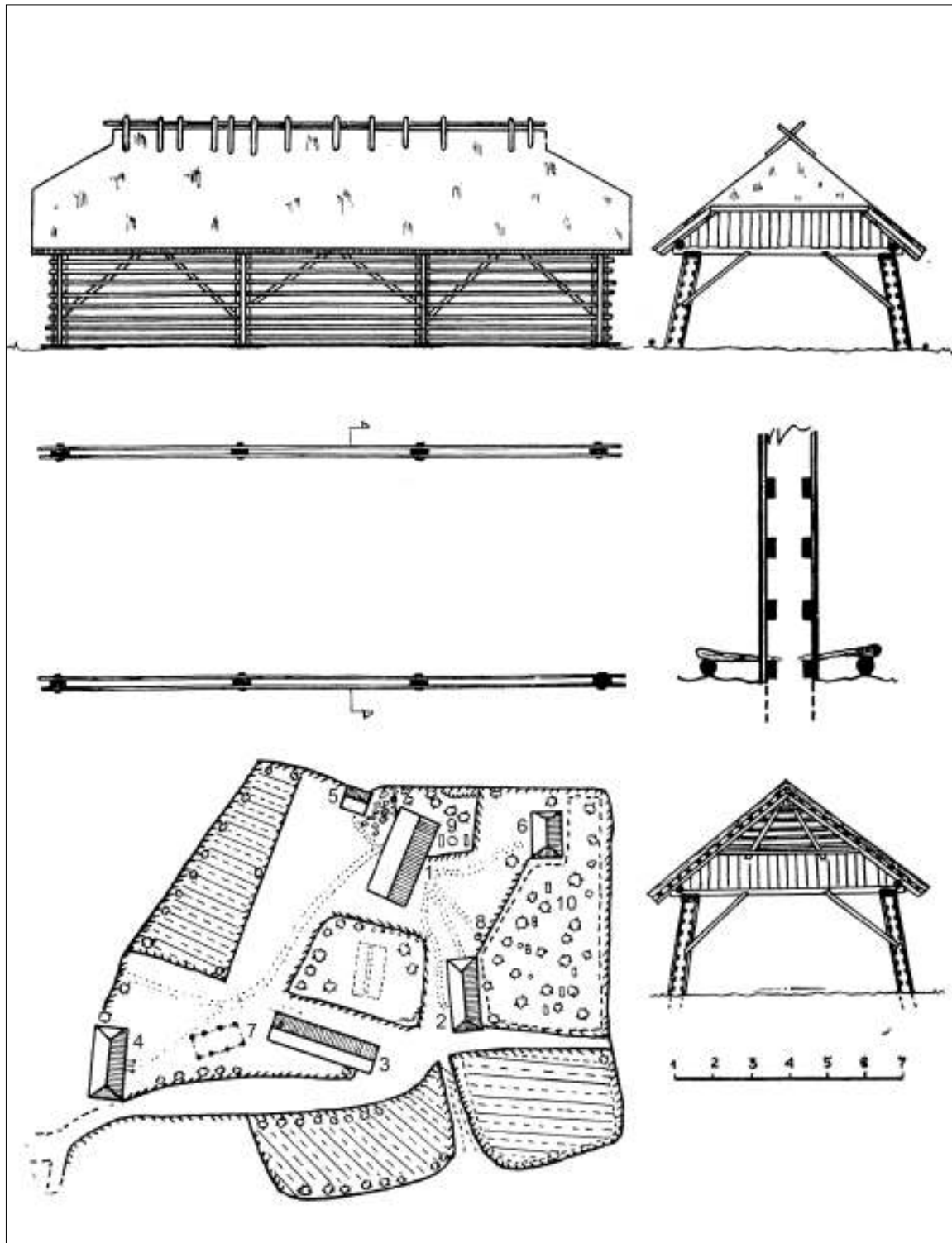
Žardinė

Žardinė (*žardinyčia* arba *žardai*) – tai tipiška atvira pastogė, skirta linams, žirniams, šienui ir pašarams džiovinti bei laikyti. Žardinė skiriasi nuo žardo ne tiek savo paskirtimi, kiek konstrukcija. Žardai statomi įvairiose Lietuvos vietose, o žardinės dažniausiai tik vakarų Žemaitijoje.

Harmoninga tūriu ir forma, sudėtinga savo konstrukcija žardinė rodo ano meto liaudies dailidžių meistriskumą. Ūkiniu požiūriu žardinė yra vakarų Žemaitijai būdingas ūkinės paskirties pagalbinis pastatas, susijęs su linininkystės vystymusi (tiesioginė žardinės paskirtis – linų galvučių džiovinimas). Pradėjus žemės ūkyje naudoti sudėtingesnę techniką, žardinės ir joms analogiški statiniai nebestatomi.

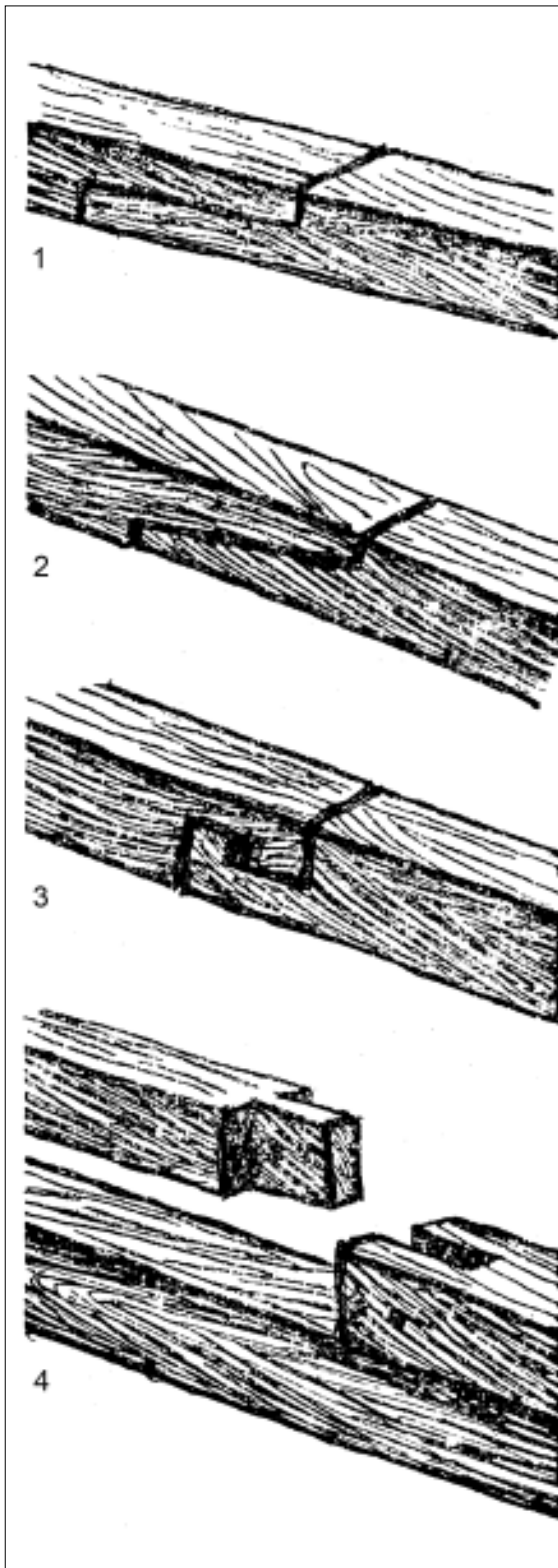

Žardinė (*žardinyčia*), skirta linams, žirniams, šienui ar pašarams džiovinti, pasiturinčio žemaičio sodyboje. Žardinė 6 x 12 m. XX a. pradžioje stovėjo Plungės r. Platelių sen. ūkininko Prano Šetkausko sodyboje. 1951 m., vykstant kokyvizacijai, atiteko kolūkio nuosavybėn. 1975 m. buvo perduota ŽKM

Žardinė (žardinyčia) Auksodžio k. Kretingos r.
 Sodybos planas: 1 – troba; 2 – numas; 3 – tvartas; 4 – kluonas; 5 – ubladė; 6 – klėtis;
 7 – žardinė; 8 – šuliny; 9 – gėlių darželis; 10 – bitynas sode; 11 – kopytėlė [1: 346]

MEDŽIAGOS, STATYBOS YPATUMAI

Ilgesnėse sienose sienojų sudūrimui žemaičiai naudojo keturis skirtingus būdus: paprastąjį (1), verstąjį (2), spyninį (3) ir lygųjį (4) [14: 231]

Žemaitijoje, kaip ir visoje Lietuvoje, nuo seniausių laikų pagrindinė statybinė medžiaga buvo medis. Dažniausiai naudota spygliuočių – pušies ir eglės – mediena. Tik apatiniams sienojams, polangiams ir šulams kartais naudotas ažuolas. Mediena buvo kruopščiai paruošiama, kad įgytų maksimalų stiprumą ir atsparumą (specialiai auginta, pjauta tik viduržiemį, bent porą metų džiovinta). Sienas rėsdavo iš apvalių, aptašytų, apipjautų rąstų. Pagrindiniai sienojų jungimo būdai kampuose buvo: į sąsparą (kai lieka atsikišę sukryžiuotų rąstų galai) ir į kertes (raktą, capą), kai sunėrimo galai lygiai apipjaustomi. Ilgesnėse sienose sienojų sudūrimui žemaičiai naudojo keturis skirtingus būdus: paprastąjį, verstąjį, spyninį ir lygųjį.

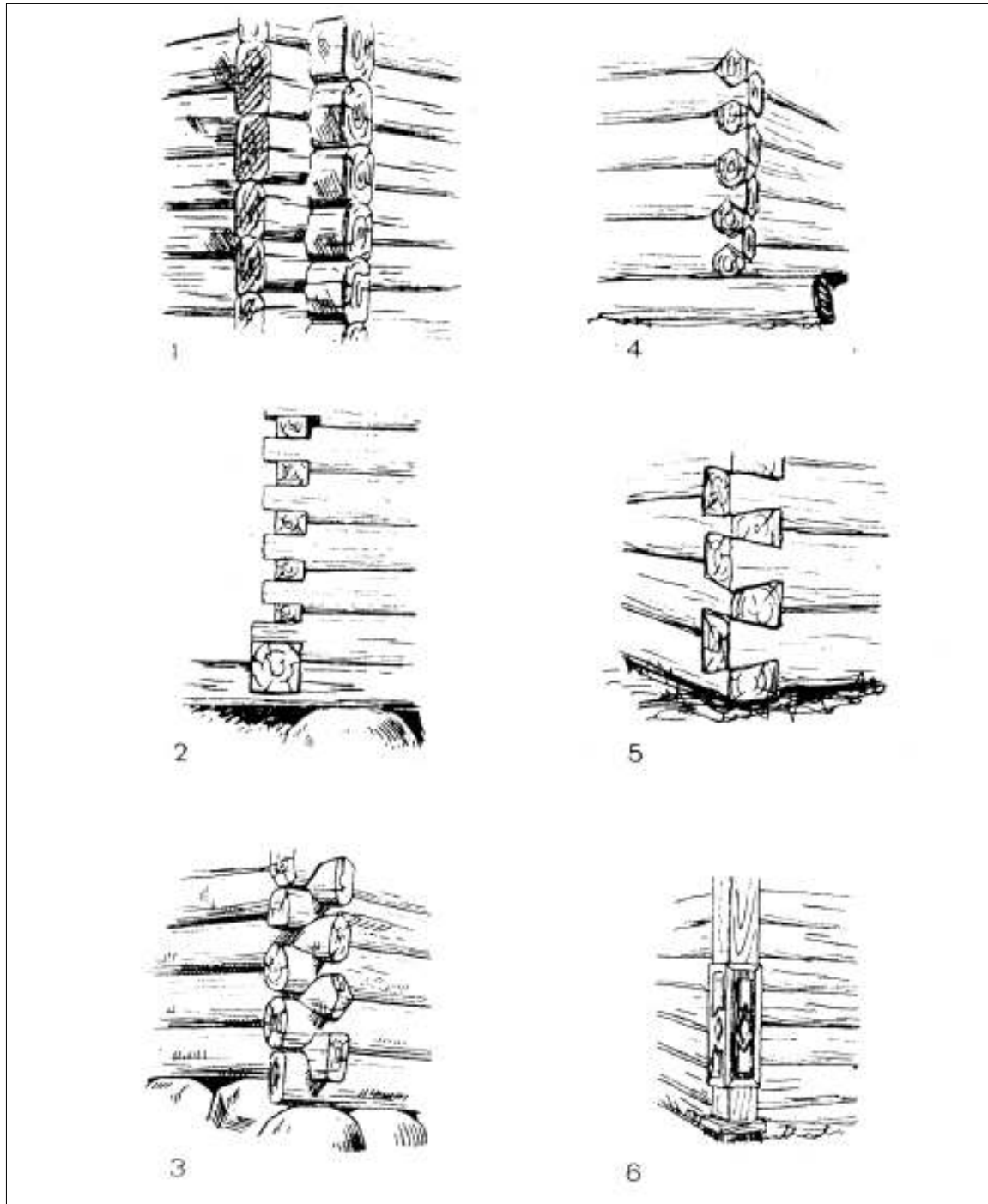
Medis buvo naudojamas gaminti langams, durims, kloti grindims, luboms, pastatų apkalams, stogų gegninėms konstrukcijoms ir pan. Pamatai dažniausiai paviršiniai – statoma ant laisvai gulinių lauko akmenų (kūlių). Stogai – gegninės konstrukcijos, dengiami šiaudais, skiedromis, lentutėmis, gontais, arčiau pajūrio – nendrėmis, meldais. Patalpų viduje aslai plūkti, mūriams, krosnims, pakriautėms, kaminams naudotas molis. Degto molio gaminiai (čerpės stogams, plytos kaminams, krosnims, kokliai) buvo naudojami retais atvejais.

Pagrindinis įrankis statybose buvo kirvis. Sienojai buvo aptašomi kirviu ar skliutu, iš vidaus kartais obliuojami. Kol nebuvo paplitę pjūklai, lentos luboms, grindims, durims buvo skeliamos ir obliuojamos. Pradėjus naudoti skerspūklį (dvirankį pjūklą), o vėliau atsiradus pirmosioms lentpjūvėms, statyti tapo lengviau, greičiau. Buvo statomi didesni, dailesni trobesiai, padaugėjo puošmenų, aslas pakeitė medinės grindys, visose patalpose dedamos vožtinės lubos, sienų ir skliautų apkalams pradėtos naudoti pjautinės lentos. XIX a. pabaigoje, atpigus metalo ir molio gaminiams, trobų krosnims, kaminams mūryti imta naudoti degtas plytas, koklius, durims ir langams – geležinius įtaisus, lankstus, vyrius, rankenas.

XIX a. pabaigoje pradėta daugiau statyti mūrinių pastatų, ypač šiaurės Lietuvoje, kur aptinkama geros kokybės molio. Moliniai namai ir tvartai buvo statomi ir Žemaitijoje (nemažai jų matome apie Šiaulius). Pastatai buvo krečiami į formas, permaišant molį su šiaudais, perpinant virvais ir kartimis, arba statomi iš nedegto molio plytų. Klojimų ar tvartų sienos dažnai statytos mišria technika: molio stulpai su rąstų tarpais.

Tarpukaryje gyvenamieji namai vėl dažniau buvo statomi iš medžio, o moliniai tvartai ir karkasinės lentomis apkaltos daržinės išplito visoje Lietuvoje. Siekiant sustiprinti molinius pastatus (pradžioje sienas ir kertes, langų ir durų angas), pradėta naudoti betoną ir degtas plytas. Vėliau imta statyti

ant betono ir akmenų pamato, ėmė plisti lentelių (gontų), skardos ir čerpių stogai. Šį procesą skatino naujų medžiagų gamyba, plintantis standartizuotų gaminių panaudojimas. Statybos palengvėjo, paspartėjo, bet kartu nyko ir niveliavosi regioniniai savitumai.

Sienų jungimo būdai: į sąsparą (1–3), kai lieka atsikišę sukryžiuotų rąstų galai; į kertes (rakta, capa) (4–5), kai sunėrimo galai lygiai apipjaustomi; į stulpą (švilį) (6) [14: 232]

STATINIŲ APDAILA IR PUOŠYBA

Trobesių puošyba buvo tiesiogiai susijusi su valstiečių ir ūkininkų materialine gerove. Pjaustytos puošmenos pastatuose, drožyba buvo imlus ir nepigus darbas, todėl gausiau jų regime tik pasiturinčių ūkininkų sodybose. Iki XVIII a. puoštos būdavo beveik išimtinai tik laisvųjų valstiečių trobos, klėtys ir dvarų pastatai. Dekoras trobesiuose ėmė plisti sparčiau tik XVIII a. antrojoje pusėje, kai buvo pradėti naudoti metaliniai įrankiai – pjūklas, grąžtas, įvairūs kaltai. Tuo metu vyraujančios medžio apdirbimo technikos buvo skulptūrinė, reljefinė drožyba, pjaustymas ir tekinimas.

Skulptūrinė, reljefinė drožyba peiliu, skaptukais laikoma pačia seniausia. Ši technika buvo naudojama puošiant stogų žirgelius, lėkius, prieangių kolonėles, sijų, gegnių galus, kartais durų, langų apvadų ornamentus. Tekinimas ir plokščias kiaurapjūvis ornamentas, daugiausiai sutinkamas rytų ir pietryčių Lietuvoje, ėmė plisti XIX a. pabaigoje.

Dekoruojama buvo labiausiai matomos pastato dalys: sienos, prieangiai, durys, langų viršulangiai ir langinės, stogų skydų apačia, sijų ir gegnių galai, stogų žirgeliai, lėkiai, karnyzai ir vėjalentės, trobų kampai.

Durys, langai su apilanginėmis lentomis, viršulangiais ir langinėmis kartais buvo dažomi. Visi puošybos elementai – grynai funkciniai, o ne specialiai dekorui sukurtos detalės. Puošybos savitumas, ornamentika glaudžiai susijusi su apdirbimo technika, medžiaga, konstrukcija, taip pat su krašto tradicija, sodybos šeimininkų gyvenimo būdo ir tuo metu vyravusiu grožio supratimu.

Žemaitijoje puošmenų nebuvo daug. Tai sąlygojo santūrus žemaičių būdas, tai, kad dažniausiai gyventa vienkiemiuose, pati pastatų architektūra. Dažniausiai buvo dekoruojami gegnių, sijų ir skliauto apkalo galai, kartais – karnizai, vėjalentės, sienų, apkaltų pierlentėmis, apmušalai ir trobų kampai.

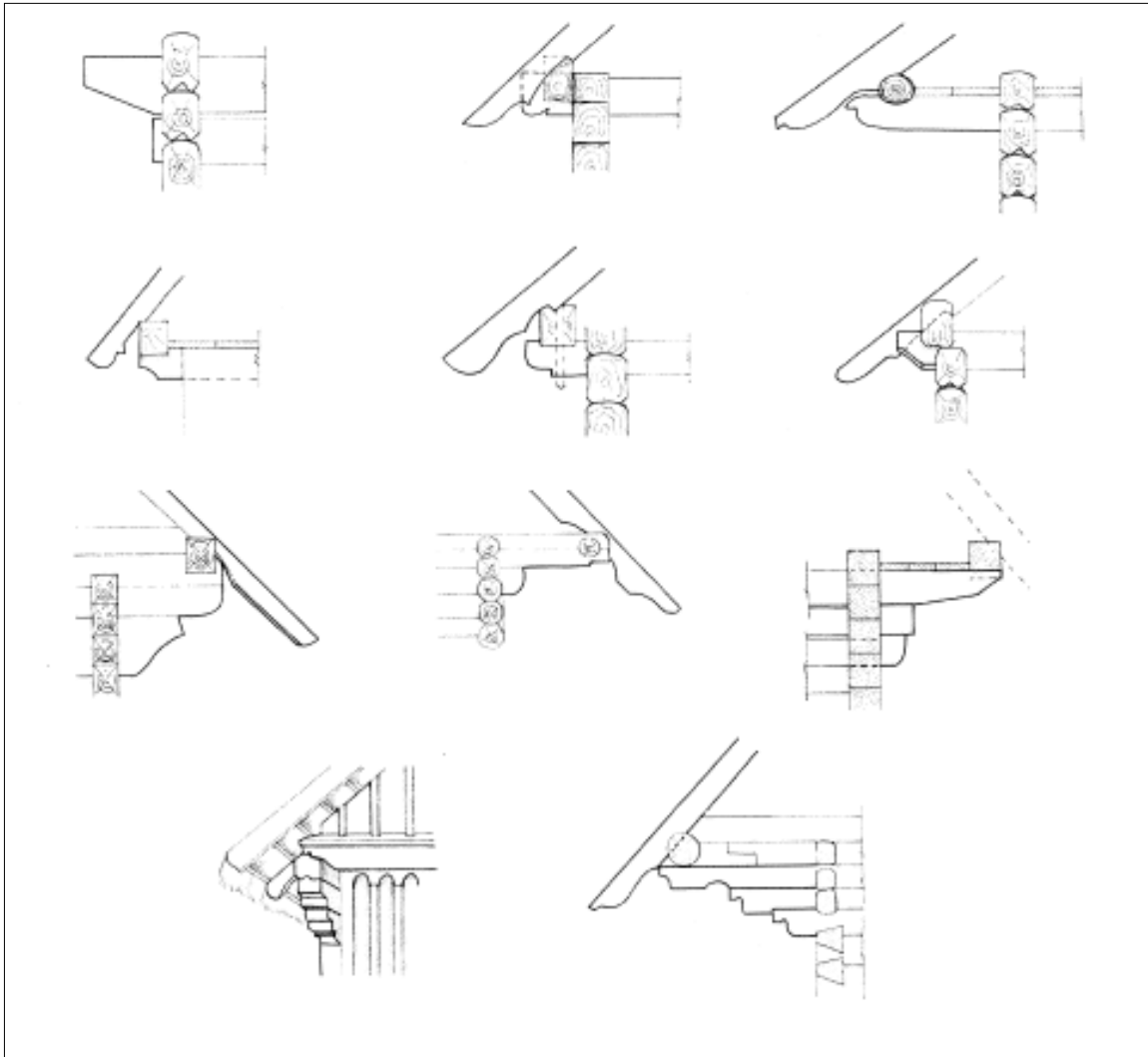
Vienas populiariesnių sienojų jungimo kampuose būdų Žemaitijoje buvo jungimas į kertes (raktą, capą), santūriai dekoruojant viršutinių sienojų sujungimo kampus, gegnių galus. LLBM

Dekoruoti gegnių galai žemaitiškoje Biržuvėnų dvaro (Telšių r.) kumetyno troboje

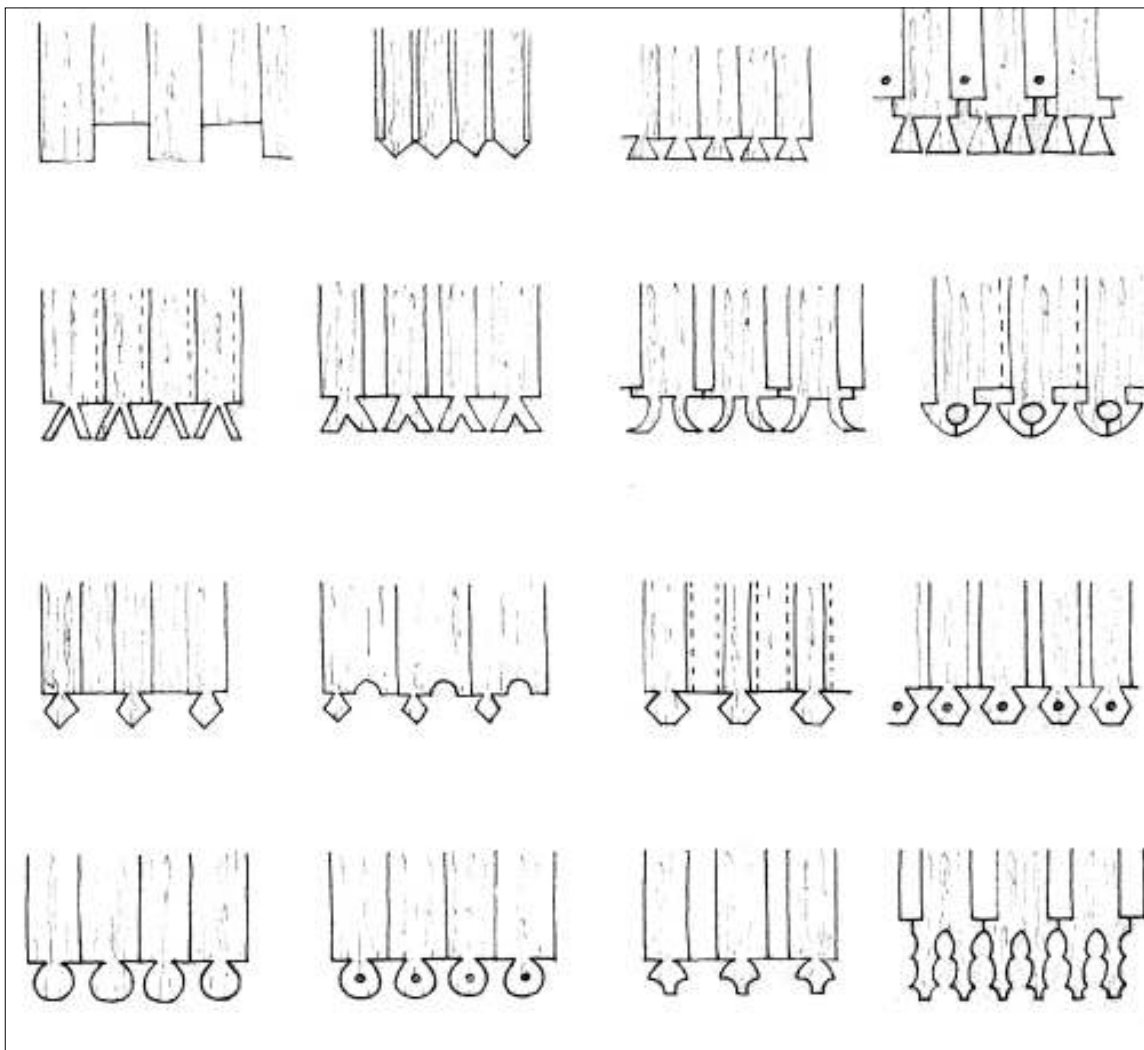
Stogų kraštų viršus buvo puošiamas saikingos formos žirgeliais (lėkiais). Trobų stogų užlaidos buvo gana didelės, todėl prieangiai ties įėjimais buvo statomi retai. Ten, kur juos pastatydavo, karnizus, tvoreles puošdavo negausiais, santūriais pjaustiniais.

Pasiturinčių žemaičių trobos buvo plačios ir ilgos, masyvūs keturšlaitės, pusvalminės formos stogai su didelėmis užlaidomis dengė didelę sienų dalį, mesdavo gilų šešėlį. Todėl langus darydavo žemus, plačius, kartais, su saikingai dekoruotomis langinėmis ir viršlangiais. Durys būdavo neaukštos, gana masyvios, dvigubos. Viršutinis durų apkalo lentelių piešinys dažniausiai būdavo gana įvairus ir dekoratyvus, primindavo septynyčio audinio raštus. Iš lauko žemaičių trobos neretai buvo apkalamos vertikaliomis vožtinėmis lentomis, jungtyse naudojamos saikingai dekoruotos apmušalų lentos.

Dekoruoti sijų ir gegnių galai Žemaitijoje [11: 150, 152]

APDAILA IR PUOŠYBA

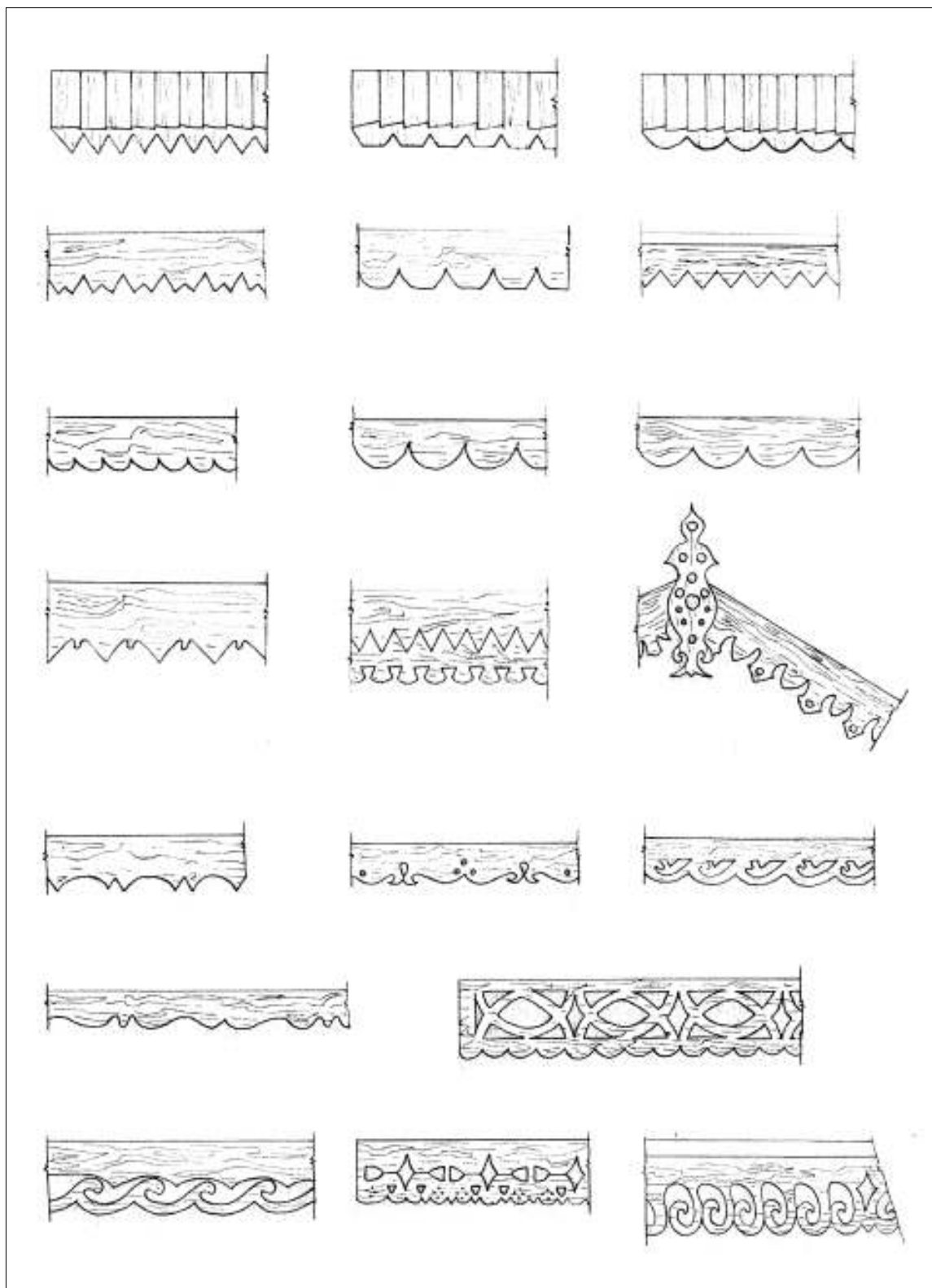
Dekoruoti stogo skliauto apkalo apačios galai Žemaitijoje [11: 30]

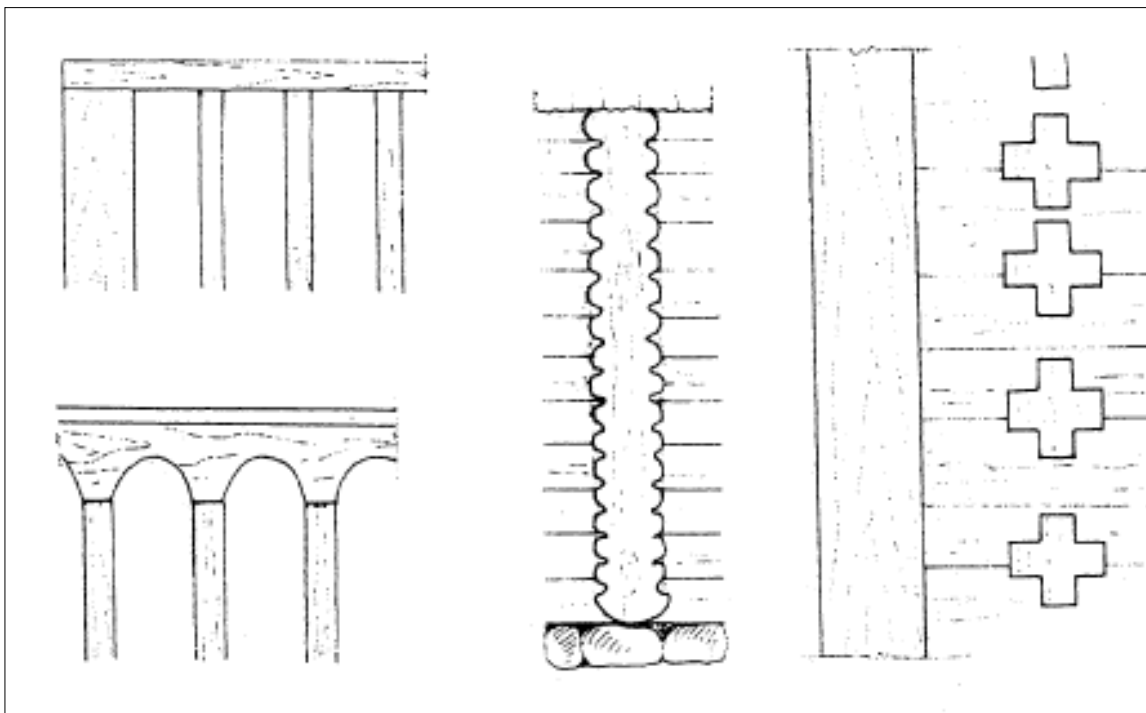
Dekoruoti gegnių galai žemaitiškoje troboje Gaulėnuose (Telšių r.)

Dekoruotos vėjalentės ir stogo skliauto apkalo apačios galai žemaitiškoje troboje. LLBM

Dekoruotos vėjalentės ir karnizai žemaičių trobesiuose [11: 56, 57]

Sienų, apkaltų pierlentėmis, apmušalai trobesiuose [11: 156]

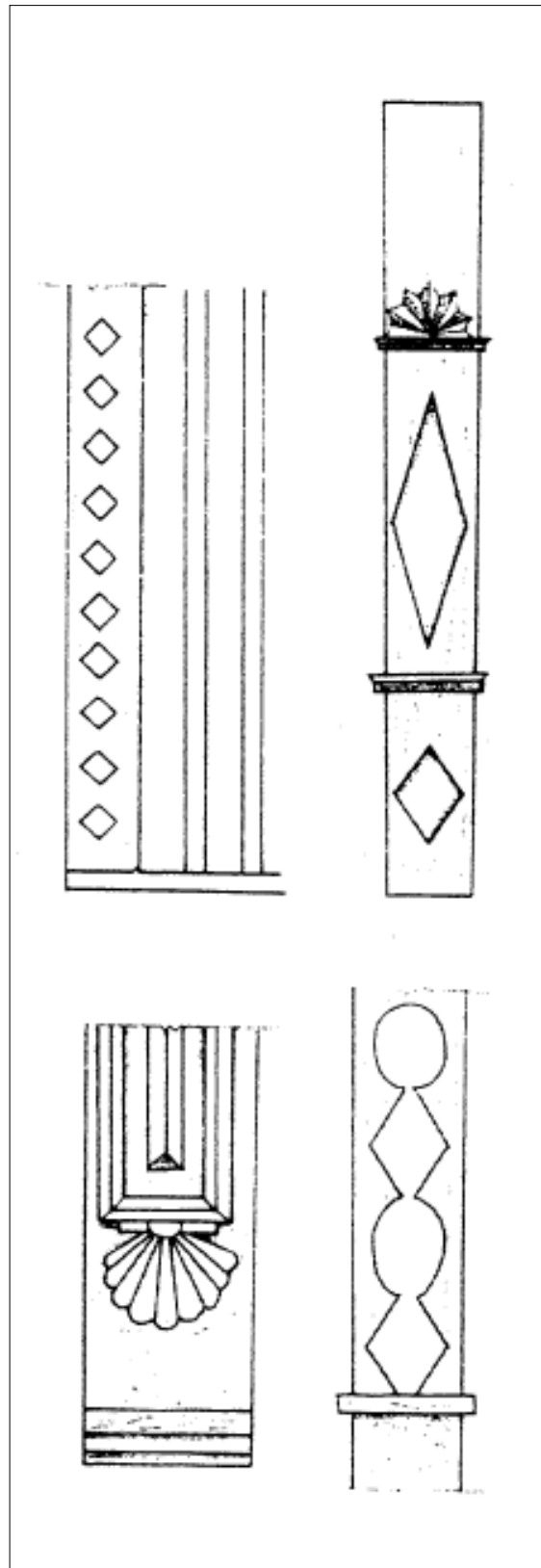
Trobos Ūbiškėje (Telšių r.) sienų apmušalai

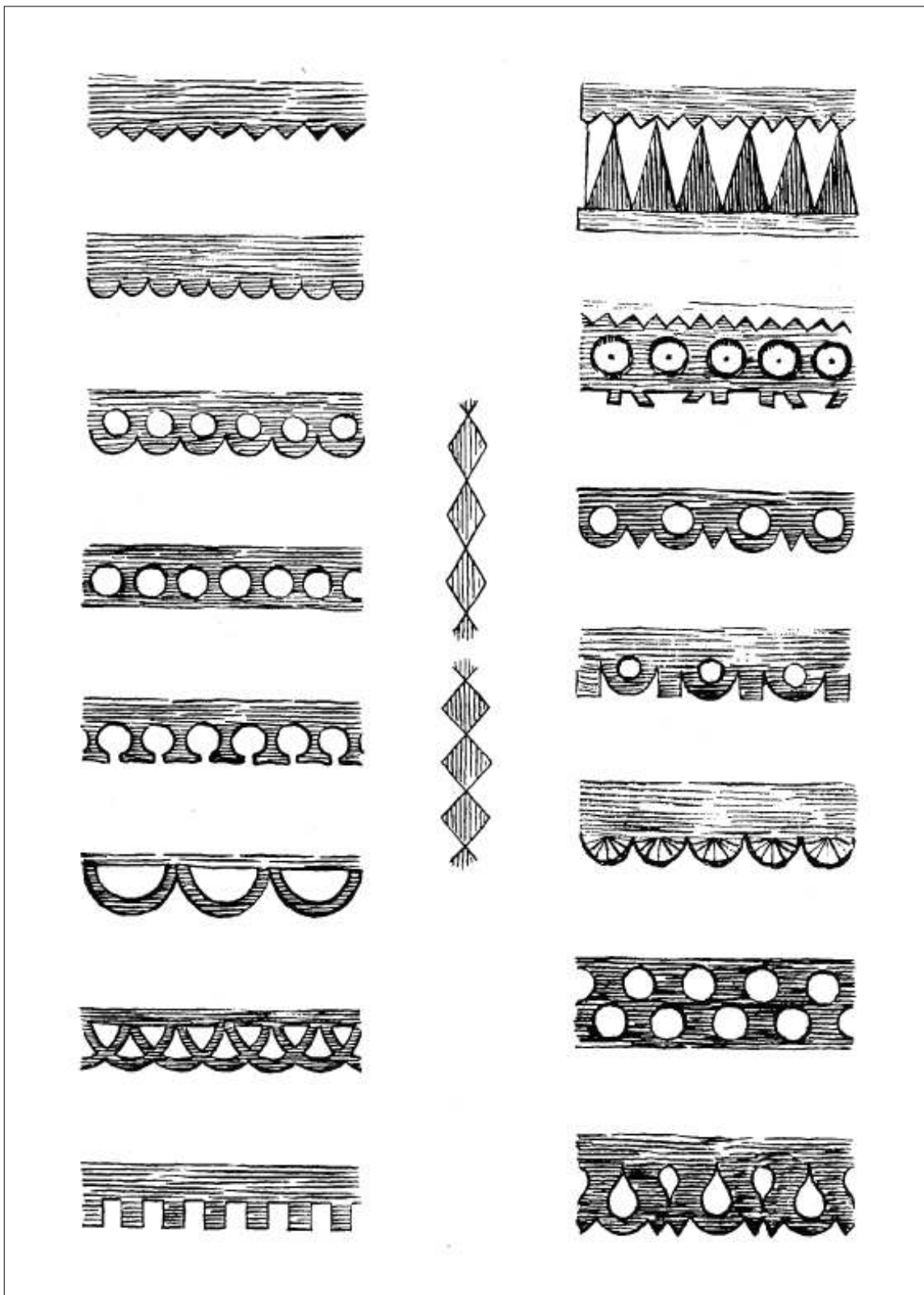
Sienos kertė troboje Nevarėnuose (Telšių r.)

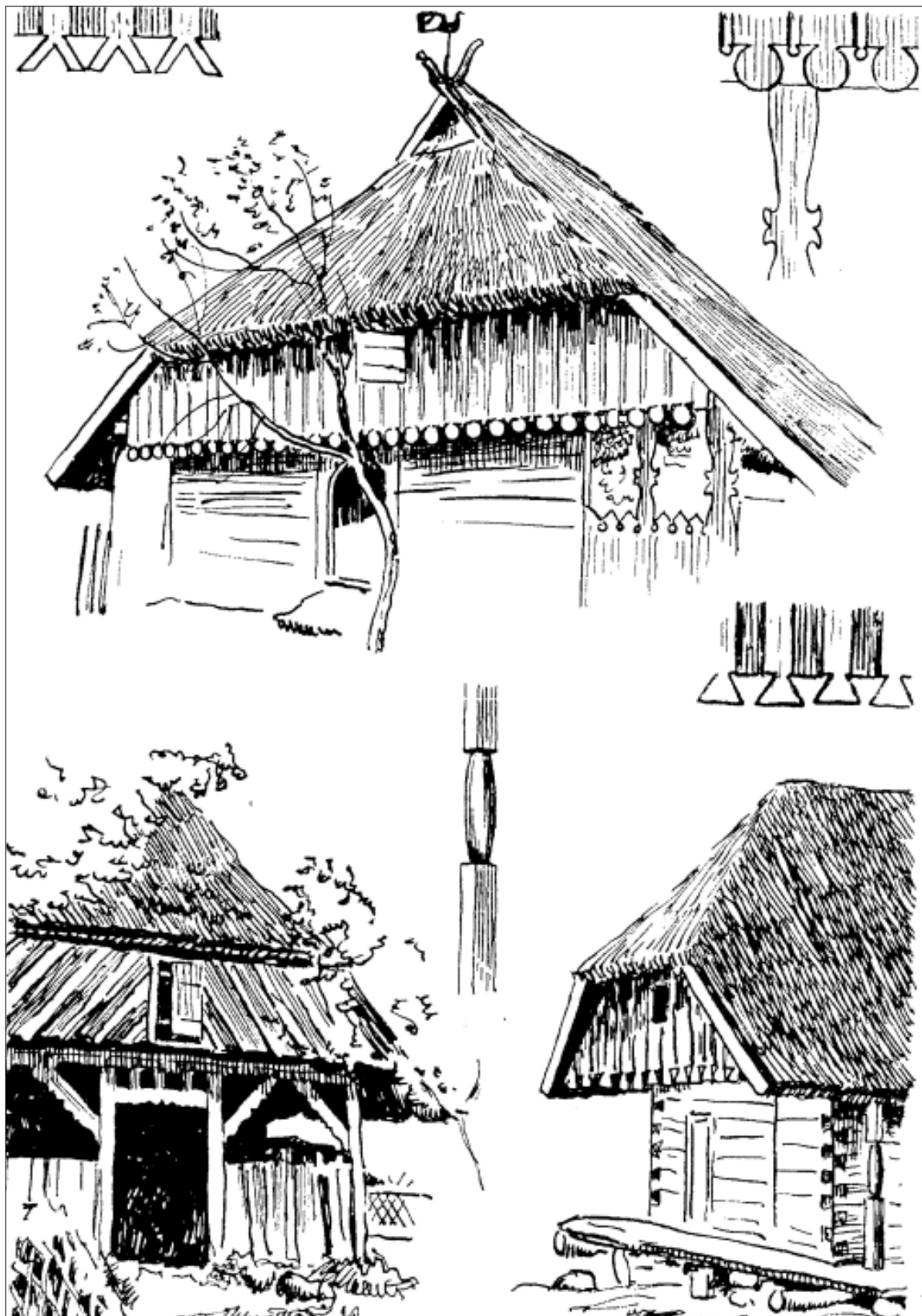
Ūkinio pastato (tvarto) sienų kertė Biržuvėnų dvare, Telšių r.

Sienų kertės žemaičių trobesiuose [11: 146]

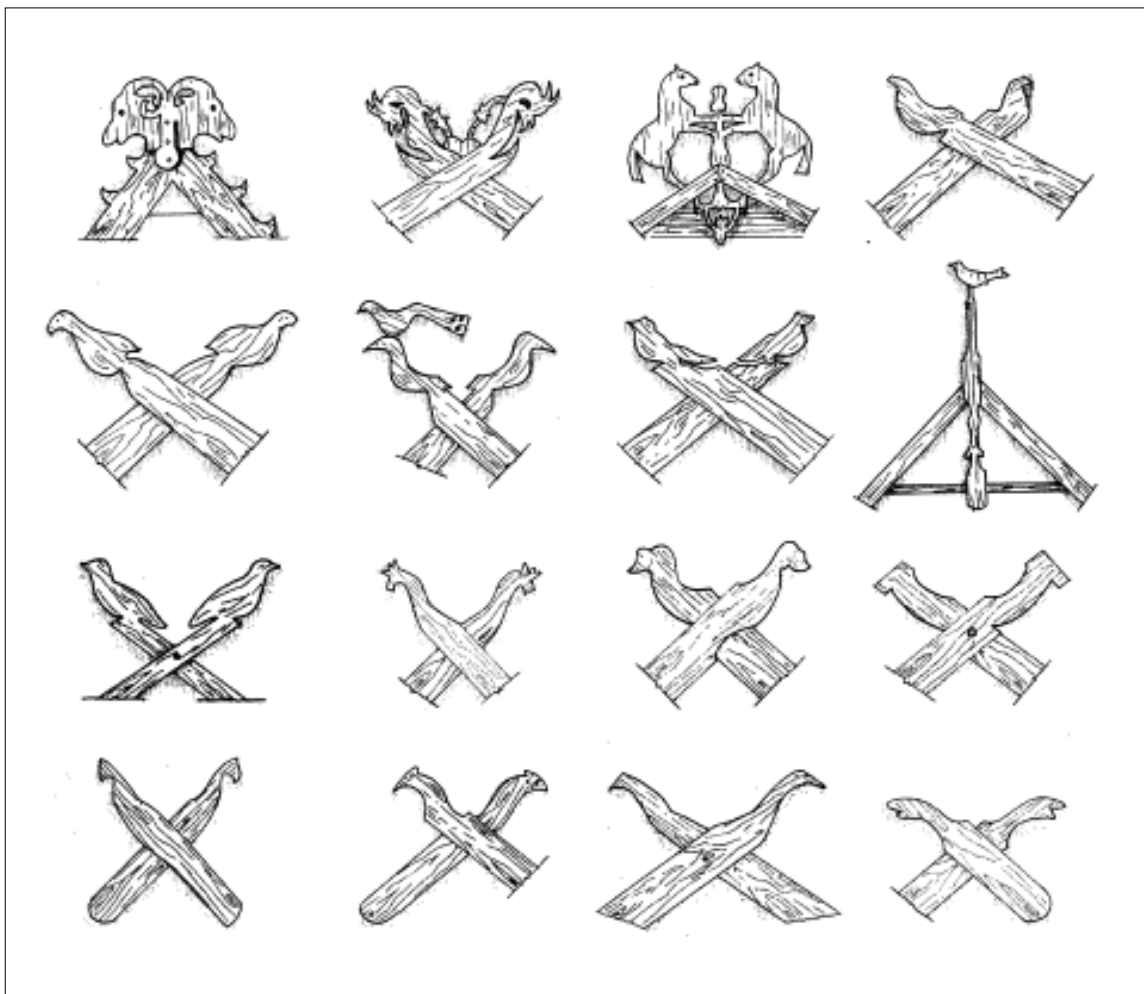

Geometrinės formos ornamentai, dažniausiai pasitaikantys žemaitijos krašto trobesių puošyboje [16: 1 lent.]

Senoji Žemaitijos krašto trobesių puošyba [16:75 lent.]

LĒKIAI

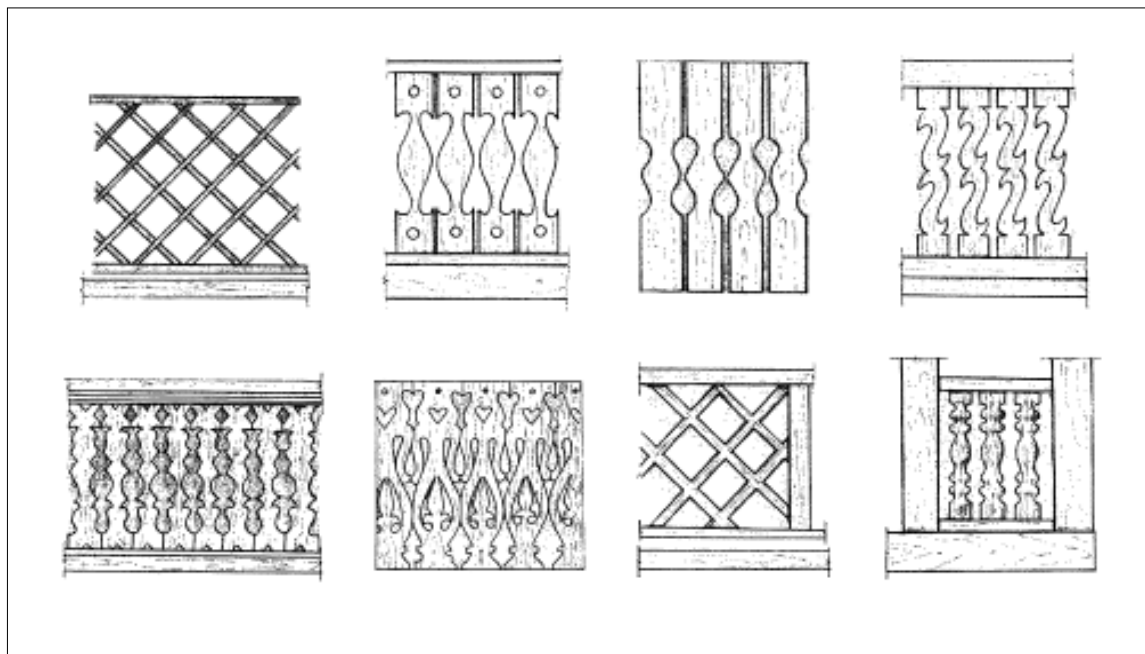
Žemaitijos lėkiai (žirgeliai) [11: 88, 89].

Lėkis virš žemaitiškos trobos. LLBM

Autentiški trobos lėkiai (žirgeliai) senoje Žemaitijos sodyboje Dimšių k. Gruzdžių vls. Šiaulių aps. [15: 57]

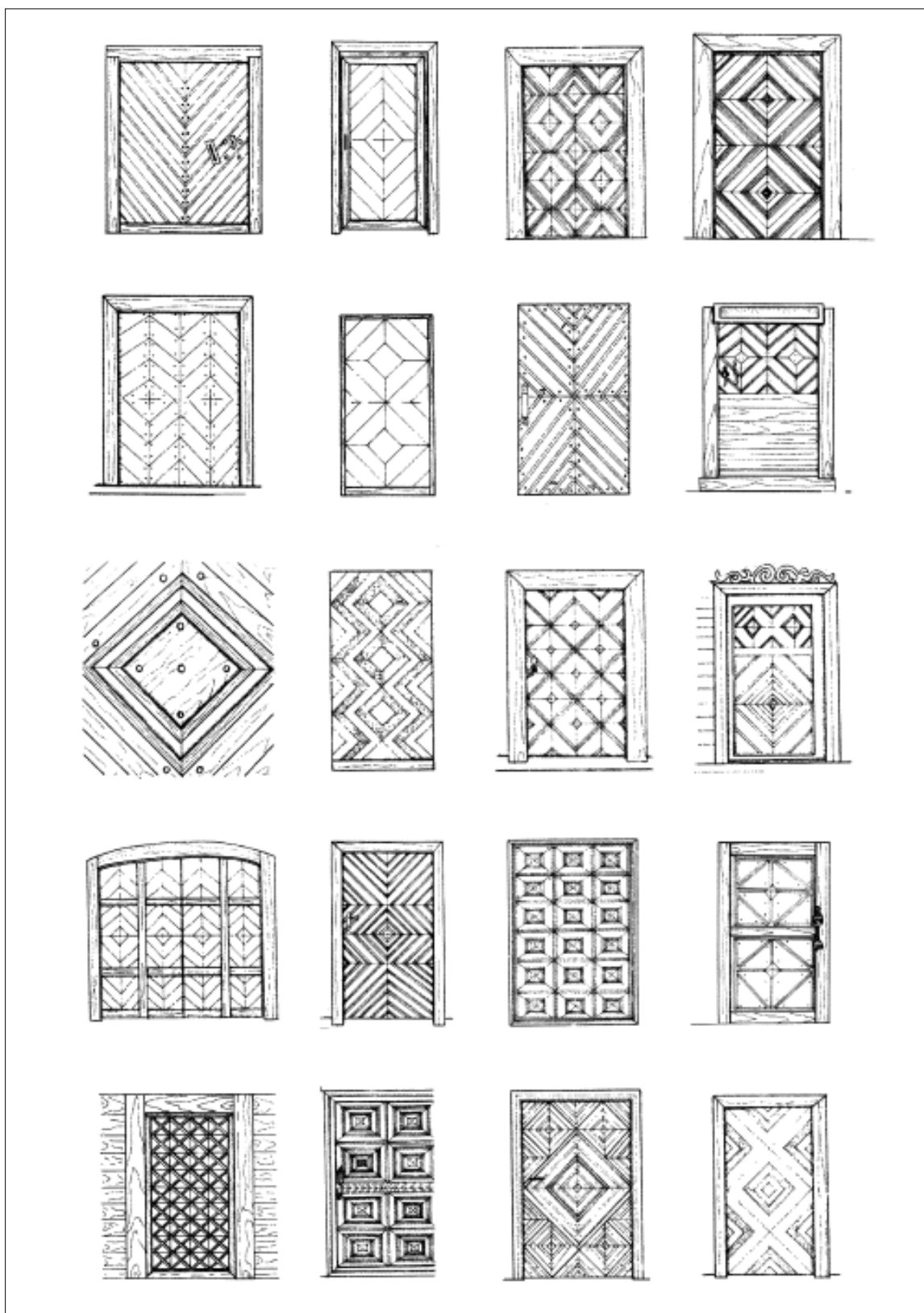

Žemaitijos prieklėčio tvorelės [11: 135]

Tradicinės žemaitiškos trobos prieangis į gerąjį kiemą su tvorele, saikingais karnizo ir vėjalėnių puošmenimis. LLBM

DURYS

Durys žemaitiškuose trobesiuose [11: 220, 221]

Trobos durys. ŽKM

Dvivėrės trobos durys. Kaunatava (Telšių r.)

Trobos durys. Ūbiškė (Telšių r.)

Trobos durys Ūbiškėje (Telšių r.)

DURYS

Svirno durys. ŽKM

Svirno durys. Ūbiškė (Telšių r.)

Durys žemaitiškuose ūkiniuose trobesiuose

Tradicinės žemaitiškos trobos langas su langinėmis ir paprastu viršlangiu. LLBM

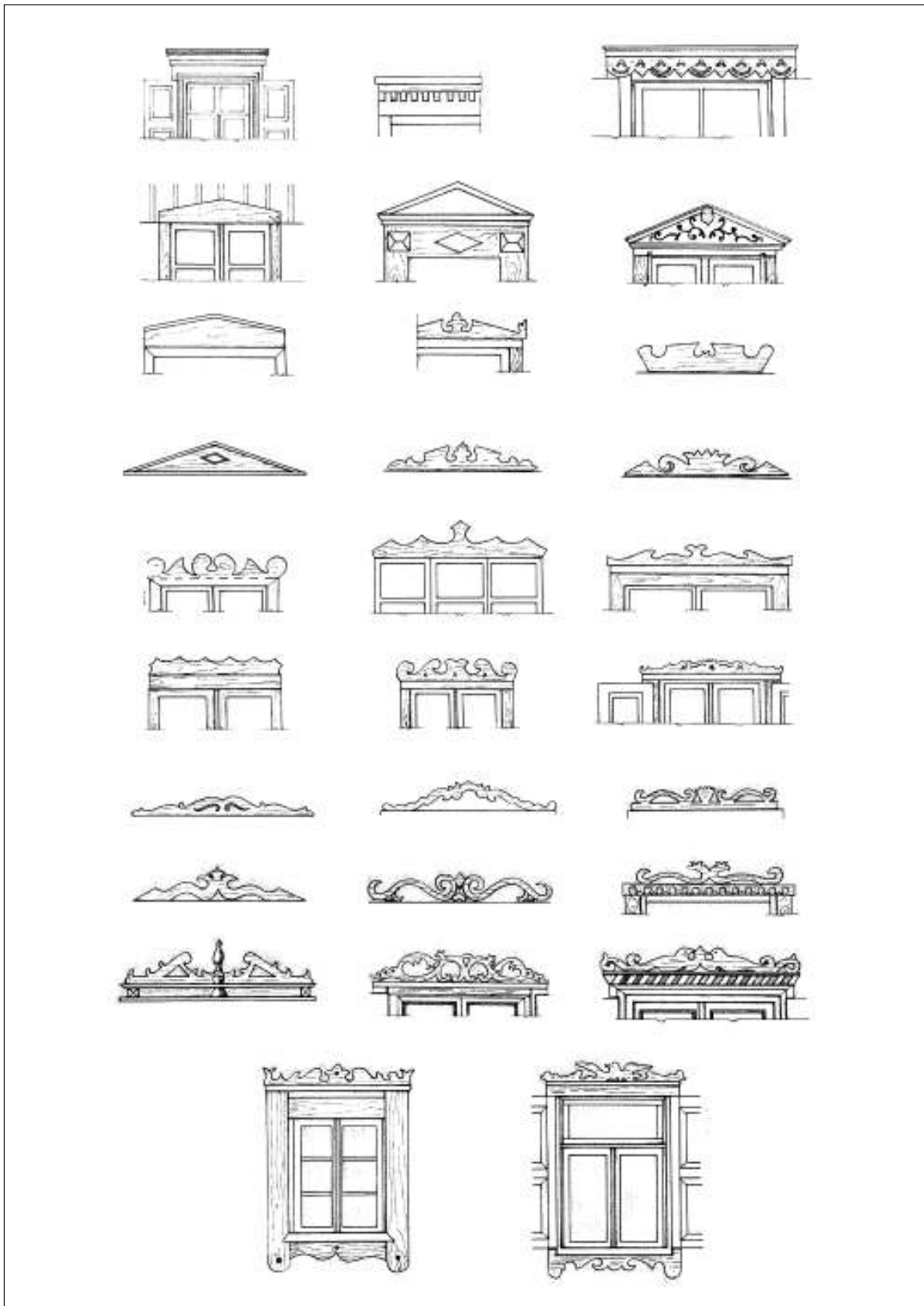

Tradicinės žemaitiškos trobos langas su langinėmis ir viršlangiu. LLBM

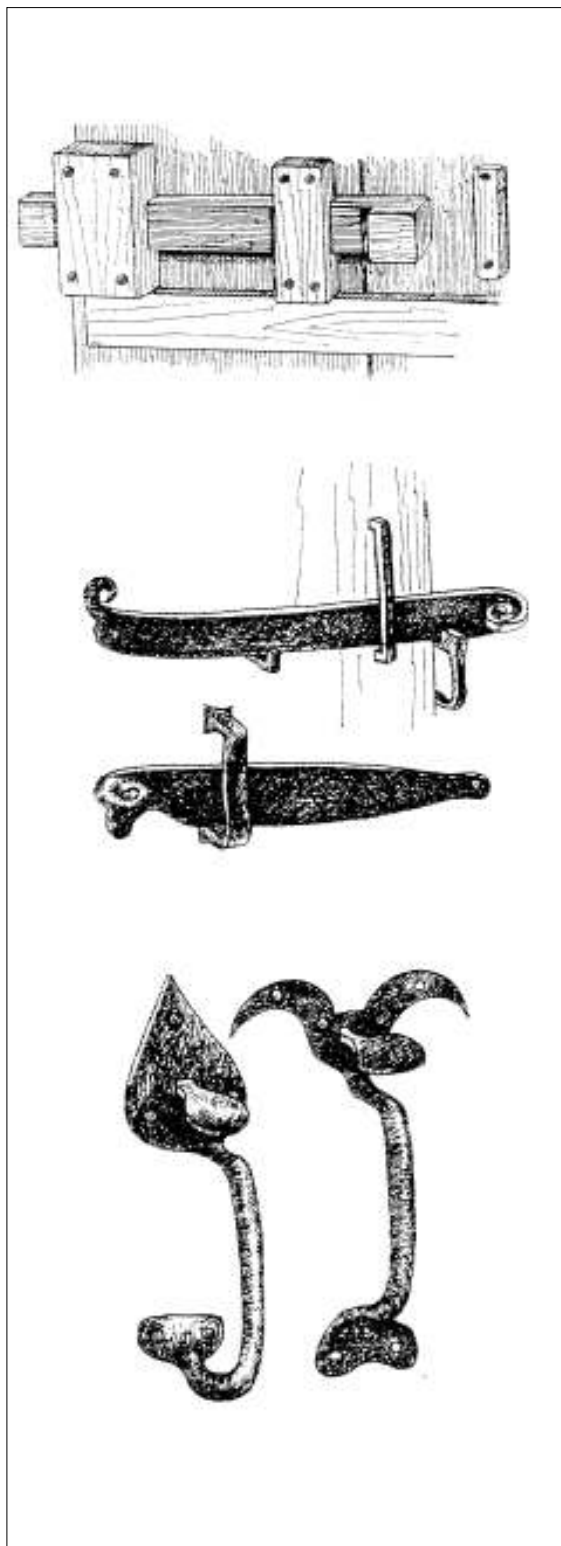

Rekonstruotos trobos (Platelių apylinkėse) langai su saikingai puoštomis langinėmis

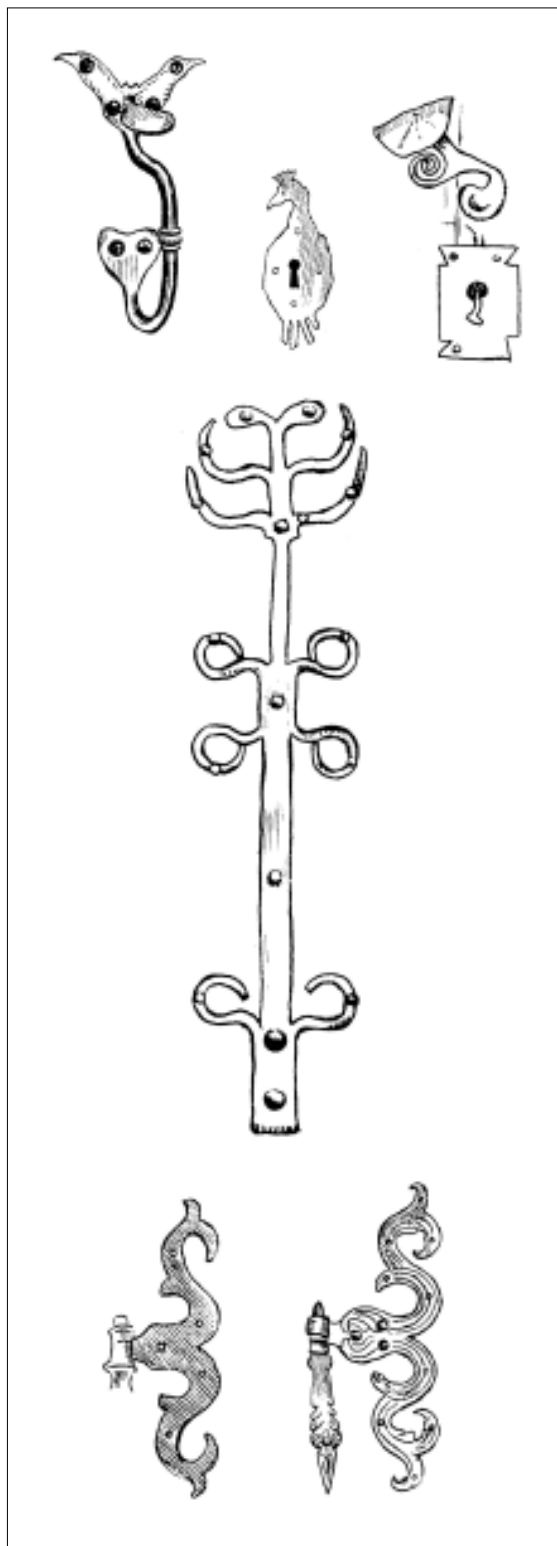
LANGAI

Viršlangiai žemaitiškose trobose [11: 189, 190]

Medinis skląstis, kalto metalo rankenos (klemkos), naudotos Žemaitijos krašto trobesiuose

Geležinės, skardinės puošmenos, naudotos Žemaitijos trobesiuose, baldų puošyboje [16: 88 lent.]

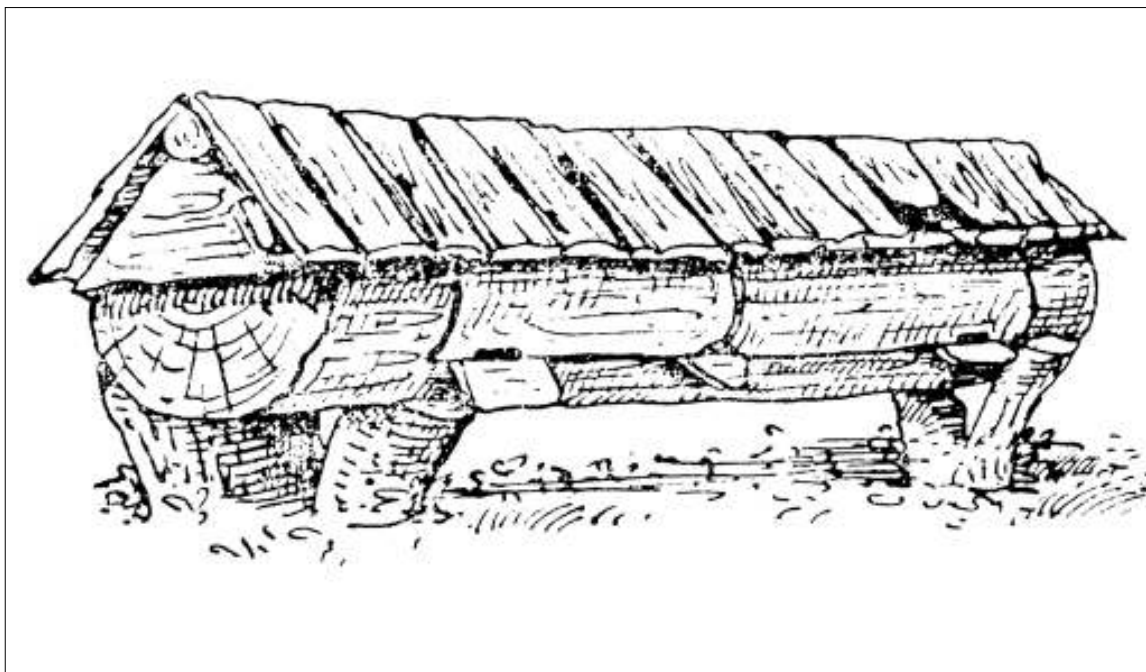
SENIEJI AVILIAI

Šiaudinis avilys

Molinis avilys

Kelminis avilys

MAŽOJI ARCHITEKTŪRA

Tvoros

Žemaitijos sodybos pasižymėjo ypač didele tvorų gausa ir įvairove. Tvoros buvo bene svarbiausi sodybos mažosios architektūros elementai. Jos formavo gerąjį kiemą tarp trobos ir svirno, jomis buvo tveriami gėlių darželiai, ūkiniai kiemai ties jauja, diendaržiai ties tvartais, sodai, daržai, pievos, ganyklos, takai gyvuliams išginti.

Gerojo kiemo, gėlių darželių, sodo tvoros būdavo tankios – žiogrių (vertikaliai arba horizontaliai išpintų žabų, šakų, plonų kartelių, 1,2-1,6 m aukščio) arba statinių (vertikaliai prikaltų prie horizontalaus skersinio ar sukastų į žemę rąstelių, karčių, pusrąsčių, lentų, 1,2-1,3 m aukščio). Jų paskirtis – saugoti, kad nepralįstų vištos ir kiti nedideli gyvūnai.

Daržai ir pakelės buvo aptverti karčių tvoromis (žemėn įkasti stulpai su vienu ar dviem skersiniais).

Labiausiai paplitusiomis laikytos kliūbinės tvoros, dažniausiai – gulstinės ar pusgulstinės, kartais žardinės, įvairios konstrukcijos 1-1,2 m aukščio.

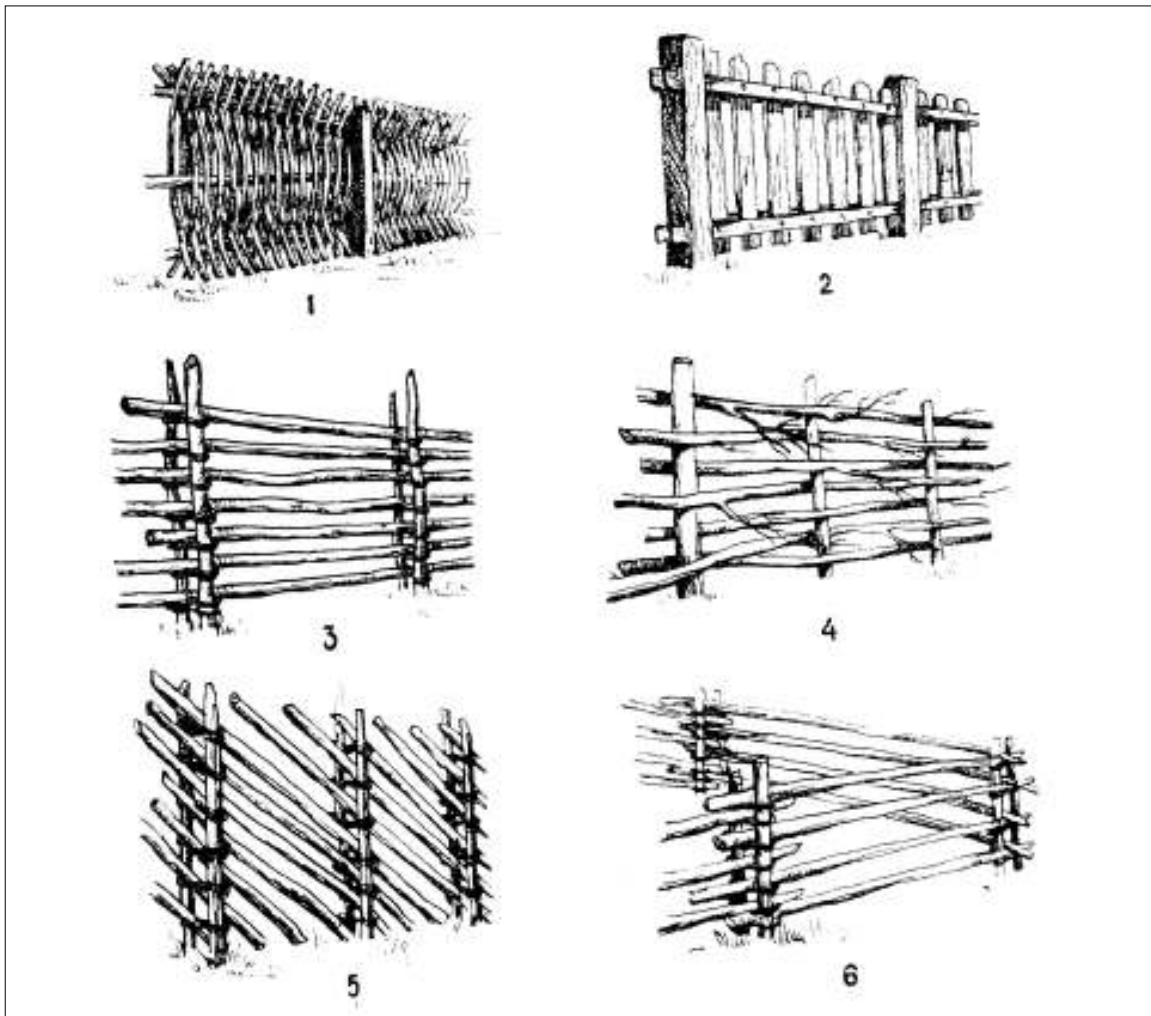
Pusgulstinėse (labiausiai paplitusios Žemaitijoje) tvorose skaldytų rąstelių kartys dedamos pusiau įžambiai, kad vienas galas įsiremtų į žemę, tarp poroje sukaltų stulpų (mietų) ir tarpusavyje (po kiekviena įžambia kartele ir virš jos) surišama kliūbais, t. y. lengvai sulenkiamomis eglių arba karklų šakomis (vytimis).

Ten, kur aplink būdavo daug akmenų, būdavo sukraunamos apie 1 m aukščio tvoros iš lauko akmenų, vadinamos kūlių krūsnimis. Vartai ir varteliai buvo įrengiami tarp atskirų kiemų, ties įvažiavimais į sodybą, į ūkinius kiemus, į daržus. Paprasti vienvėriai vartai buvo gaminami iš horizontalių karčių arba lentų, apie 1 m aukščio. Patogumo dėlei, kad nereikėtų dažnai varstyti pagrindinių vartų, šalia jų ar ties takais buvo įrengiamos lipynės. Gerojo kiemo vartai ir varteliai būdavo puošnesni: stulpai tašytais galais, varščios dekoratyviai sukaltos, siluetiškai išpjaustinėtais statiniais.

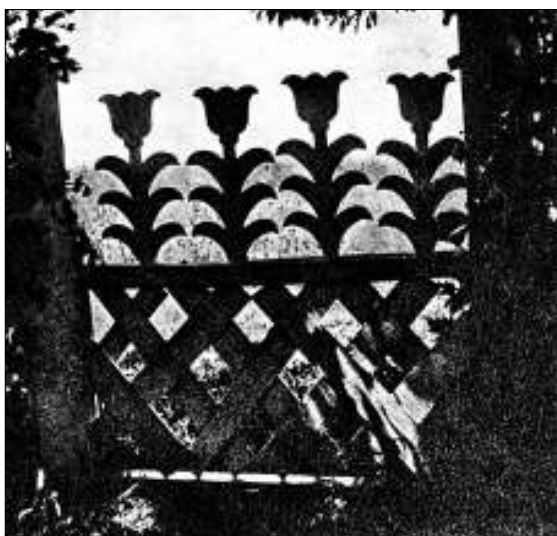

Statinių su dekoruotais galais tvora ir vartai į gerąjį kiemą. ŽKM

TVOROS

Dažniausiai pasitaikančių tvorų tipai tradicinėse Žemaitijos kaimo sodybose: 1 – žiogrių; 2 – statinių; 3 – gulstinė; 4 – virbinė; 5 – pusgulstinė; 6 – žardinė [4: 211]

Statinių tvorų su dekoruotais galais varteliai

Šuliniai

Šulinys sodyboje buvo būtinas. Jei jis būdavo vienas, buvo statytas gerajame kieme, arčiau svirno. Kartais didesnėse sodybose jų būdavo du: vieno vandenį naudojo žmonės, kitas statomas ūkinėje zonoje ir buvo skirtas gyvulių girdymui.

Seniausieji šuliniai būdavo kasami negilūs. Jie buvo išgrindžiami akmenimis arba sutvirtinami į sąsparas suleistu mediniu apie 1 metro aukščio rentiniu, kartais dengti sukaltu iš lentų mediniu dangčiu. Prie jų būdavo padedama kartis su kabliu, skirta kibirui su vandeniu ištraukti.

Senu laikytinas ir svirtinis šulinys. Tai žemėn įkastas dvišakis stulpas su tarpe ant ašies įtvirtinta ilga kartimi, kurios viename gale ant grandinės ar karties kabinamas kibiras, o kitame – koks nors sunkus daiktas balansui su pilnu vandens kibiru palaikyti, tai leisdavo pasisemti vandens be didelių fizinių pastangų.

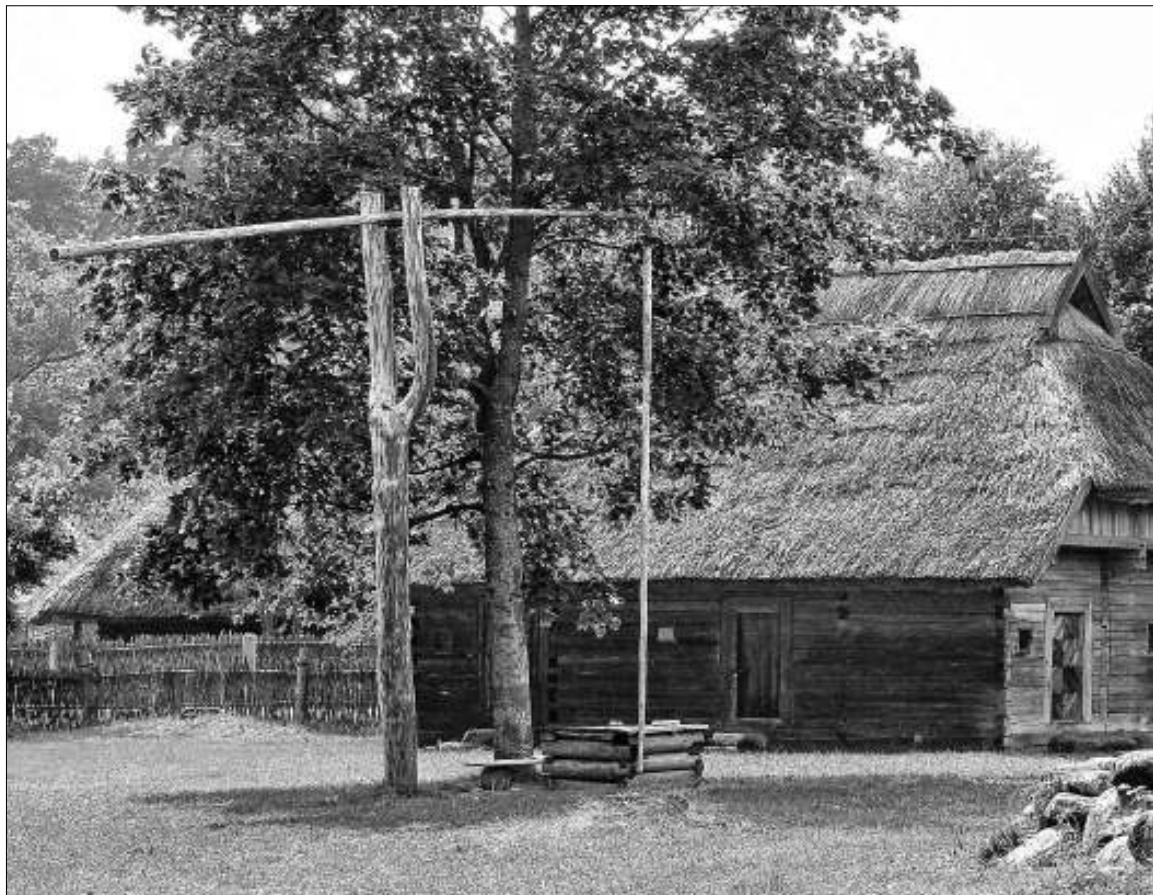
Jei šulinys buvo naudojamas ir gyvuliams girdyti, šalia jo buvo statomas skobtinis arba sukaltas iš

lentų lovys, kartais pakeltas virš žemės ar net su ratukais, kad galima būtų pastumti, kur norima.

Tokie šuliniai buvo paplitę XIX a. pabaigoje. XX a. pradžioje jie pradeda nykti. Tuo metu pradeda populiarėti veleniniai šuliniai. Šie šuliniai dažniausiai cementinėmis (kartais – ornamentuotu viršumi) sienomis, rečiau – mediniu rentiniu. Velenas – tai medinis apvalus rąstas su pritvirtinta vyniojimui virve ar grandine su kibiru kitame gale, kurio vienoje pusėje tvirtinamas medinis ar geležinis smagratis, kitoje – rankena. Jis būdavo įtvirtinamas ant priešingose pusėse įkastų stulpų.

Šuliniai buvo dengiami įvairios formos kai kada dekoruotais dvišlaičiais, keturšlaičiais, kartais apvaliais, primenančiais baublį, stogeliais.

Šuliniai su siurbliais (daugiausia sutinkami Klaipėdos ir Šilutės rajonų atskirose vietose) taip pat pradėjo plisti XX a. pradžioje. Link šulinio, užimančio svarbią vietą sodybos išplanavime, visada veda takas, kartais apsodintas dekoratyviais krūmais.

Svirtinis šulinys. LLBM

ŠULINIAI

Svirtinis šulinys Ryskėtų k. Telšių r.

Veleninis šulinys Platelių apyl.

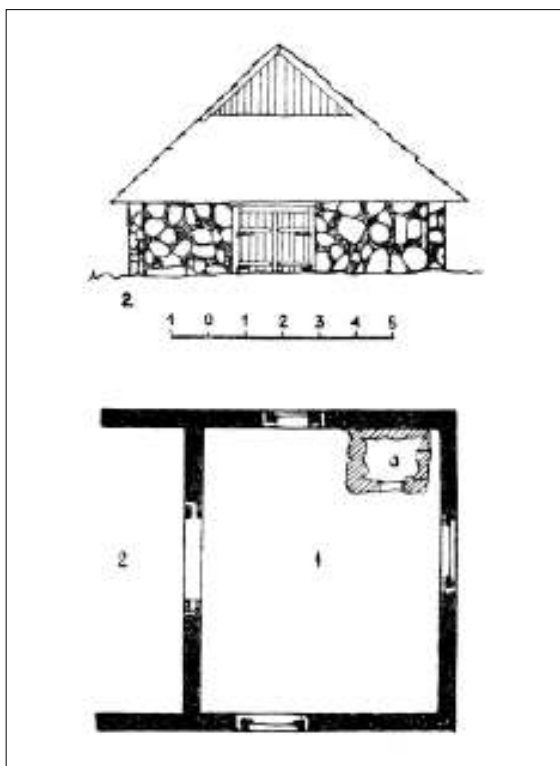
Veleninis šulinys. LLBM

KITI STATINIAI

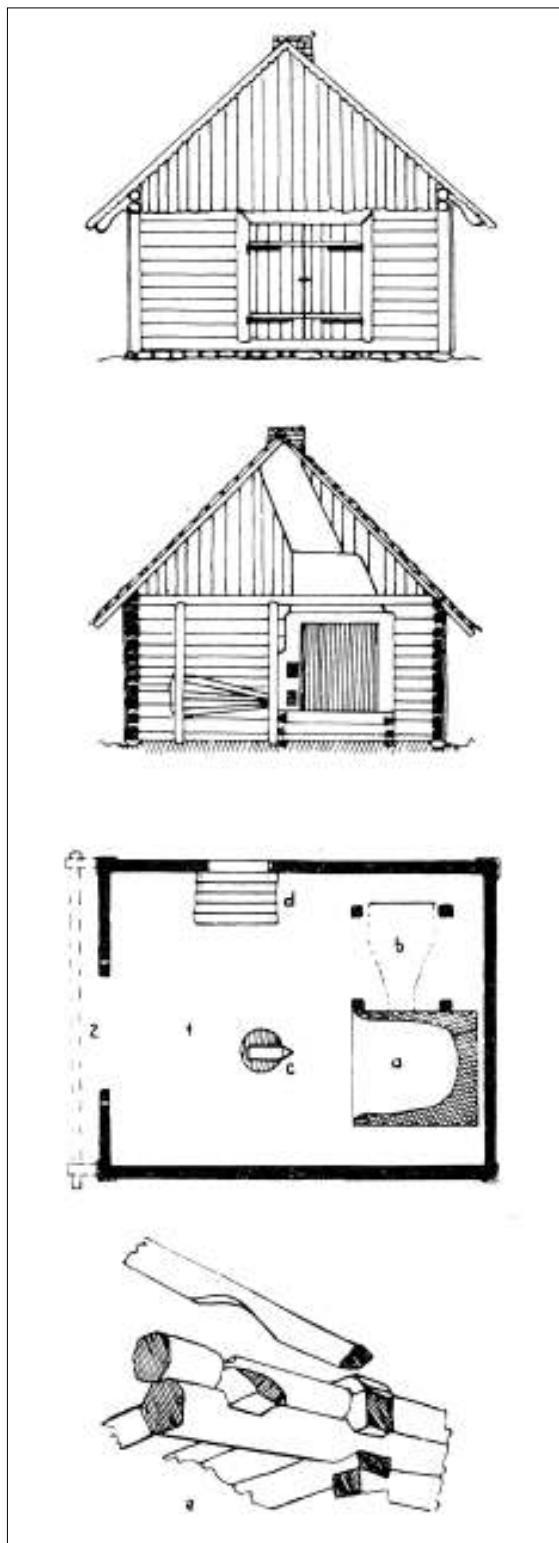
Kalvė

Tai gausiai paplitę gamybiniai kalvystės verslo ir amato trobesiai, žinomi jau nuo IX–XII a. Tuo metu vieni kalviai jau gamino žemdirbystės įrankius ir priemones, kiti – ginklus, papuošalus, paprotinius ir ritualinius dirbinius (taures ir kt.). Tada, matyt, ir susiformavo specifiniai sodybos pastatai – kalvės (gausiai minimos XVI–XIX a. inventoriuose).

Tradicinė kaimiška kalvė – nesudėtingo, keturkampio plano, dažniausiai vienos patalpos su pastoge – *prielapu* priekyje. Viduje paaukštintas ant mūro arba rentinio žaizdras su pakriaute žiežirboms sulaukyti, šalia – dumplės žaizdru ir priekalas geležiai kalti. Patalpa be lubų, šviesai patekti – vienas ar du langai ir plačios durys, kurios dirbant laikomos atidarytos. Sienos įvairių medžiagų: nestorų apvalių arba apipjautų rąstų, sunertų į sąsparas arba kertes, karkasinės konstrukcijos, rečiau – sumūrytos iš lauko akmenų ar plytų. Stogai aukšti, statūs, keturšlaičiai, čiukuriniai ar dvišlaičiai. Kalvės dažniausiai buvo statomos atokiau nuo kitų sodybos pastatų, arčiau vandens telkinių ar kastinių prūdų, prieš pastatą būdavo nedidelė aikštelė – veja vežimams, arklams pastatyti.

Akmens mūro kalvė (Sugaudžių k. Mažeikių r.): 1 – kalvė; 2 – prielapas – pastogė; a – žaizdras [1:361]

Medinė kalvė (Aleknų k. Raseinių r.): 1 – kalvė; 2 – prielapas-pastogė; a – žaizdras; b – dumplės; c – priekalas; d – stalas; e – prielapo stogo konstrukcijos detalė [1:36]

Malūnai

Malūnai – bene seniausi ir labiausiai paplitę gamybiniai pastatai. Tai įrenginys, naudojantis vėjo ar vandens energiją, verčianti ją sukamuoju judesiu ir perduodanti į mechanizmą – girnas. Tuo pačiu principu veikia ir milo vėlyklos, verpyklos, kalvės, lentpjūvės, popieriaus gamyklos ir kt. Baudžiavos laikais versliniai malūnai priklausė dvarininkams. Panaikinus baudžiavą, malūnus ėmė statyti ir valsietiečiai. XIX a. pabaigoje Lietuvoje vėjo malūnų buvo per 200 (vėjo malūnai sudarė 54 proc., vandens – 43 proc. ir garo – 3 proc. visų malūnų), o tarpukaryje – jau apie 1000. Atsiradus šiluminiais varikliams, vėjo ir vandens malūnai ėmė nykti.

Mediniai skriemuliai vėjiniame malūne. ŽKM

Malūnai skyrėsi architektūrinėmis formomis, statybinėmis medžiagomis, technine įranga ir pajėgumu. Sparnų ar vandens velenų judesys per ašis ir krumpliaraičius perduodamas girnoms. Be pagrindinės darbo mašinos – girnų, malūne buvo pagalbinių įrengimų – piklius, kruopinės, valcai, grūdų lukštenimo ir valymo mašinos, maišų kėlimo ir girnų (krumpliaraičių) stabdymo mechanizmai.

Pagal sparnų atgręžimo į vėją būdus malūnai skirstomi į stiebinius ir kepurinius. Pirmųjų sparnai gręžiami visu malūno liemeniu, antrųjų – „kepure“. Pagal pavarų schemą malūnai yra dvejopi: vienpakopės ir dvipakopės pavaros. Vienpakopės pavaros malūnuose sparnų sukimo jėga per vieną krumpliaraičių porą perduodama girnai. Dvipakopės pavaros malūnuose būdavo sukamos vienos, dvi ar net trys girtos.

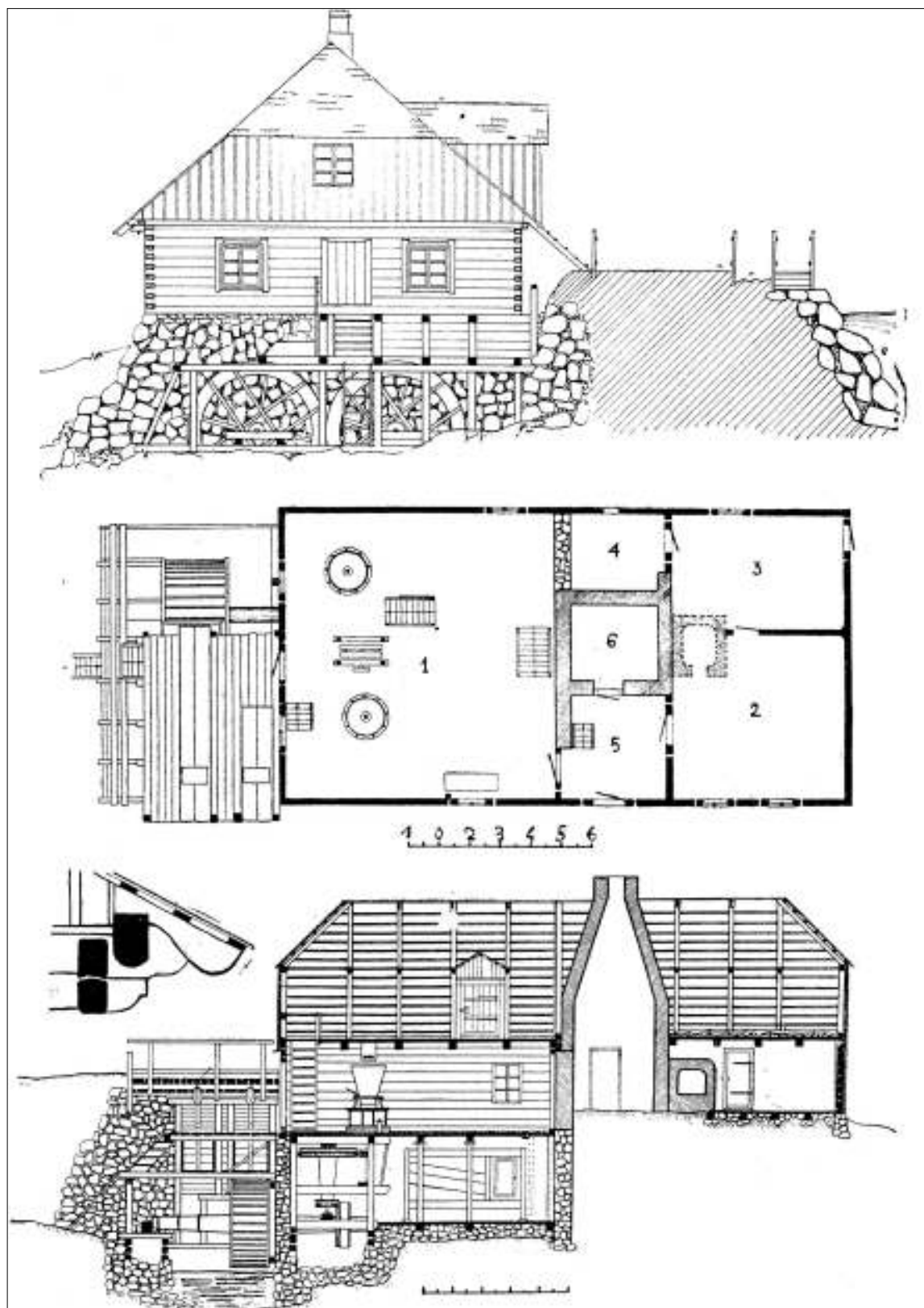
Malūnai dažniausiai statyti mediniai. Stiebinio malūno stiebui, posparniams ir gražului naudotas jaunas ažuolas, rečiau sakinga pušis. Krumpliai gaminti iš skroblo, klevo ar beržo, stabdys – iš gluosnio. Pats malūno karkasas darytas iš spygliuočių medienos, apkaltas eglės, pušies lentomis arba alksnio, drebulės skiedromis. Šiaurės Lietuvoje gana daug buvo plūkto molio malūnų, su medinėmis kepurėmis. Naudoti ir audiniai (milas, šilkas, maišinė medžiaga, drobulė) sparnams aptraukti, ir pakulos, įvairios virvės, lajus tepimui. Senosios girtos buvo kalamos iš vientiso akmens, vėliau liedinamos iš cemento su įvairiais užpildais. Netekę ūkinės-ekonominės reikšmės, likę tik technikos paminklais, malūnai šiandien byloja apie lietuvių valsietiečius, nagingus ir išradingus meistrus, mokėjusius suvaldyti ir pažaboti gamtos jėgas.

Vėjinis malūnas su „kepure“. ŽKM

Toks pats vėjinis malūnas LLBM ekspozicijoje

Vandens malūnas, statytas XIX a. viduryje Plungės r. Šateikių k. Planas: 1 – malūnas; 2 – troba; 3 – geroji troba; 4 – trobelė; 5 – priemenė; 6 – virenė (kaminas) [1:356].

Karčemos

Karčemos (smuklės) priklausė dvarams arba bažnyčioms ir turėjo išskirtinę teisę prekiauti alkoholiu (degtine, midumi, alumi). Tai buvo žmonių susibūrimų, bendravimo vieta. Pakeleivis čia galėjo gauti nakvynę, pastatyti po stogu vežimą ir arklius, pavalgyti bei pailsėti.

Karčemos buvo dvejopos paskirties: vienos daugiau kaip užkandinės (labiau būdingos miesteliams), kitos kaip užvažiuojamieji namai – su tvartais, vežiminėmis ir patalpomis nakvynei. Jos stovėjo prie pagrindinių kelių, patogiose, matomose vietose kas 2-5 km. Pastatą sudarė du pagrindiniai korpusai: gyvenamosios ir maitinimo patalpos bei tvartai arkliams su vežimine. Pagal plano konfigūraciją galėjo būti pailgo stačiakampio, kryžminio, kampinio (L formos) ir stačiakampio su uždaru kiemu plano.

Lietuvoje labiausiai buvo paplitusios vieno korpuso, kompaktiško, pailgo stačiakampio plano (12 5,5×25-30 m) karčemos. Dažniausiai jos šoniniu fasadu orientuotos į kelią. Vienu atveju gyvenamosios ir ūkinės dalies plotas padalytas skersine kapitaline siena į dvi bemaž vienodas dalis. Kitu atveju pastatas pertvertas išilgine kapitaline siena, su įvažiavimais iš pastato galų į vežiminę, kuri tiesiogiai siejosi su gyvenamąja dalimi. Neretai jos statytos skirtingų tūrių, architektūrinių formų, medžiagų ir konstrukcijų. Vežiminė dažnai užėmė 2/3 ar net 3/4 viso pastato ploto. Įėjimų išdėstymas priklausė nuo pastato orientacijos gatvės ar aikštės atžvilgiu.

Gyvenamosios dalies planas analogiškas dvigaliui namui su priemenėmis ir kaminu (virene) centre. Viename gale gyveno smuklininko šeima, kitame buvo svečių kambariai ir maitinimo patalpos. Užkandinėje pasieniais stovėjo platūs suolai (ant kurių buvo miegama), kėdės, o centre – keli ilgi stalai.

Gyvenamosios dalies interjerai panašūs į pirkių. Gyvenamoji dalis dažniausiai statyta iš apvalių puši-

nių ar eglinių rąstų, kampuose sunertų su atsikišusiomis kertėmis, arba tašytų sienojų su lygiomis sąsparamis. Kartais sienos drėbtos iš molio arba naudotos mišrios medžiagos: plytos, akmenys, molis.

Vežiminė nebuvo šildoma, todėl sienoms dažnai naudota karkasinė ar stulpinė konstrukcija. Stulpai galėjo būti mediniai arba plytų, akmenų mūro. Tarpai tarp stulpų užpildyti rąstais, pusrąščiais, lentomis, moliu. Ties gyvenamąja dalimi dažnai buvo įrengiamos atviros galerijos su kolonomis. Tai – itin būdingas karčemos architektūros elementas. Gyvenamosios ir maitinimo patalpos buvo su grindimis, apšiltintomis lubomis, dideliais langais su langinėmis, dvivėrėmis durimis. Centre, šalia priemenės, stovėjo didžiulis 3-5 × 2-6 m mūrinis, į viršų siaurėjantis kaminas – virenė, į kurį suvesti visų krosnių dūmtakiai. Vežiminėje dažniausiai buvo dveji dvivėriai vartai, o sienose maži langeliai apšvietimui.

Karčemos architektūroje dominavo pusvalminis ar keturšlaitis stogas. Jis sudarė apie 3/4 pastato aukščio (todėl, kad pastatas buvo platus – 12-15 m, o stogo pasvirimo kampas tradiciškai sudarė 42-45 laipsnius). Stogai daryti su papildomomis statramsčių eilėmis (stogui sutvirtinti), dažniausiai dengti gontais, skiedromis, lentelėmis, rečiau šiaudais, nendrėmis ar kitokia danga. Karčemos savo monumentaliais tūriais, raiškiais siluetais išsiskyrė kaimų ir miestelių užstatyme. Jų architektūrą iš dalies veikė europiniai stiliai: barokas, klasicizmas, romantizmas. Senosioms XVIII a. karčemoms būdingi baroko stiliaus bruožai, jos dažnai statytos su laiptuotais, laužytais stogais, masyviais profiliuotais karnizais ir apvadais. Klasicizmo įtaka ryški priešakinių fasadų portikuose, gotiką galima įžvelgti smailiomis nišomis suskaidytuose frontonuose, langų formose, romantizmą – akmenų ir plytų mūro panaudojime bei kitose detalėse.

Karčema LLBM

Šiuolaikiška pakelės karčema kelyje Plungė – Vėžaičiai, stilizuotai tęsianti Žemaičių regioninės architektūros tradicijas

MAŽOJI SAKRALINĖ ARCHITEKTŪRA

Žemaitijos smulkioji sakralinė architektūra iš kitų Lietuvos regionų išsiskiria ne tik didele paminklų rūšine įvairove, bet ir ypatinga įvairių formų koplytėlių gausa. Koplytėle gali būti vadinami labai skirtingos konstrukcijos paminklai: ant žemės, medinių ar akmenų pamatų pastatytos koplytėlės; stulpai su koplytėlėmis viršūnėse – koplytstulpiai ir mažutės medžiuose pakabinamosios koplytėlės. Nepaisant skirtingos konstrukcijos ir išvaizdos, šių paminklų dvasinis turinys panašus. Juose vyrauja Jėzaus Kristaus ir Švč. Mergelės Marijos atvaizdai bei įvairius katalikų šventuosius vaizduojančios

skulptūros, kuriomis galėjo būti išreiškiamos pačios įvairiausios tikinčiųjų dvasinės intencijos. Nuo nelaimių vandenyje turėjo apsaugoti paminklai su šv. Jono Nepomuko ir Jono Krikštytojo skulptūromis; laukų ir ūkio globa buvo pavadama šv. Izidoriui ir šv. Jurgiui; nuo stichinių nelaimių, gaisro saugojo sodybų ir gyvenviečių teritorijose statomi paminklai su šv. Florijonu ar šv. Agota; keliautojus ir ligonius globojo šv. Rokas; namų ir šeimos globėjais laikomi šv. Antanas, šv. Juozapas, šv. Kazimieras, šv. Ona; kapinių paminkluose neretai sutinkamos šv. Barbaros, šv. Petro skulptūros.

1. Baidotų kaimo koplytėlė (XX a. vid.). Notėnų apyl., Skuodo r. R. Virkučio 2000 m. nuotr. LLKC

Koplytėlės

Viena populiariausių ir visai Žemaitijai būdingų paminklų rūšių yra koplytėlės, pastatytos ant žemės. XIX a. II pusėje – XX a. pradžioje jos itin gausiai buvo paplitusios Kretingos, Plungės, Skuodo, Šilalės ir Telšių rajonuose. Tai karkasinės, rečiau skobtinės ar rėtinės konstrukcijos statiniai, kuriuos nuo drėgmės saugojo iš akmenų, girnapsių, medžio trinkų, plytų ar akmens mūro suformuotas pamatas. Šių koplytelių būta visai nedidelių ir tokių, į kurių vidų buvo galima įeiti, tačiau vidutinis jų aukštis – 180 cm, plotis – 90 cm, ilgis – 100 cm.

Koplytelių tūrių formos ir fasadų kompozicijos labiausiai priklauso nuo plano konfigūracijos. Būdingiausios yra stačiakampio, daugiakampio ir kryžiaus formos plano koplytėlės. Jų fasadai plokšti arba su prieangiais, formuojamais frontonus remiančių kolonelių. Priklausomai nuo tūrio, formos ir fasadų kompozicijos, nišos arba langeliai įrengiami tik vienoje, keliose ar visose statinio pusėse. Koplytelių vidus kartais pertvaromis padalijamas į keletą patalpų, skirtų keletui šventųjų skulptūrėlių pastatyti. Šiam poreikiui patenkinti statomos ir keliaaukštės koplytėlės, kurių tūrių dalių proporcijos ir kompozicijos

2. Būdinga žemaitiškos koplytėlės su kolonėlėmis kompozicija (autorius J. Eitkevičius, 1924 m.). Morkiškių k., Nevarėnų apyl., Telšių r. V. Miliaus 1958 m. nuotr. LII, 7511

lijos lėmė vientisą ar laiptuotą viso statinio siluetą. Įvairovės koplytėlėms suteikia ir skirtingos stogelių formos. Koplytelių puošyba saikinga ir tektoniška, paryškinanti svarbiausias paminklo dalis. Daugiau dėmesio skiriama koplytelių langų apvadams ir stogelių skliautams, kuriuose sutelkiami įvairūs simboliniai ir deko elementai. Meninį koplytelių išraiškumą papildo bokštinės kompozicijos, modifikuoti orderio elementai, baroko ir neogotikos motyvai. Įprasta koplytelių stogelius puošti mediniais kryželiais arba į profiliuotus medinius postamentus įtvirtintomis geležinėmis kalvių darbo viršūnėmis. Ant žemės statomoms koplytėlėms jos daromos šiek tiek didesnės, derančios su viso statinio proporcijomis.

Žemaitijoje gana daug elementarių stačiakampio plano koplytelių su dvišlaičiais ar trišlaičiais stogeliais (1 pav.). Šių paminklų išvaizda santūri, kartais kukliai papuošiamas stogelio skydo apvadas, sienutės abipus pagrindiniame fasade įkomponuoto langelio dekoruojamos aplikatyviomis puskolonėmis ar santūriu ornamentu. Koplytėlės stogelio frontonas gali būti komponuojamas vienoje plokštumoje su pagrindinio fasado sienele arba šiek tiek nuo jos atitrauktas.

Kitas būdingas žemaitiškų koplytelių tipas – stačiakampio plano koplytėlės su pagrindiniame fasade įkomponuotomis kolonėlėmis (2,3 pav.). Šių paminklų kompozicija išraiškingesnė, galimi įvairūs kolonelių kompozicijos variantai, skirtingi profiliavimo būdai, savitos architektūrinės ir deko detalės. Pavyzdyje iš Notėnų miestelio (Skuodo r.) matome vietoje sunykusios, XX a. pabaigoje meistro A. Pučkoriaus sukurta, naują šio pavidalo koplytėlę su šv. Jono Nepomuko skulptūra. Tai dailių proporcijų, subtilaus deko, regionines tradicijas atitinkančio paminklo pavyzdys (3, 4 pav.).

Vi-soje Žemaitijoje buvo populiarios ir stačiakampio plano koplytėlės su piramidės formos stogeliais (5 pav.). Jų tūriai lakoniški, visi keturi fasadai plokšti, niša ar įstiklintas langelis dažniausiai įrengiamas tik pagrindiniame fasade. Puošnumo suteikia nišos sąramos profilis, sienų monotoniją pagyvinantis dailenčių ritmas ir stogelio smailė, vainikuota kalvio darbo kryželiu.

Telšių, Plungės, Kretingos, Mažeikių, Skuodo rajonuose statytos koplytėlės su kryžminės formos stogeliais. Jų kompozicijos pasižymi daugiafasadiškumu – langeliai įrengiami visose keturiose koplytėlės pusėse. Šių paminklų puošyba sutelkiama stogelių frontonuose, kurie puošiami ornamentu apvadais, dantytais ar banguotais karnizeliais, skyduose gali būti komponuojamos Jėzaus Kristaus ir švč. Mergelės Marijos monogramos bei kiti religiniai simboliai. Būdingas šio pavidalo koplytėlės pavyzdys Kartenos kapinėse (6 pav.).

3,4. Liaudies meistro A. Pučkoriaus atstatyta koplytėlė ir šv. Jono Nepomuko skulptūra (XX a. pab.). Notėnų mstl., Skuodo r. R. Virkučio 2000 m. nuotr. LLKC

5. Šv. Jono Nepomuko koplytėlė su piramidės formos stogeliu (XX a. pr.). Žarėnų vls., Telšių aps. I. Končiaus 1935 m. nuotr. LNM, 18652.

6. Kartenos miestelio kapinių koplytėlė (XIX a. pab., restauruota 1963 m.). Kretingos r. I Burinskaitės 2001 m. nuotr.

MAŽOJI SAKRALINĖ ARCHITEKTŪRA

7. Kryžiaus formos plano koplytėlė (XIX a. pab.).
Santeklių k., Vieکشnių apyl., Akmenės r.
V. Miliaus 1958 m. nuotr. LII, 7652

8. Išraiškina dviaukštė Vertinikų kaimo koplytėlė
(XIX a. pab.). Žarėnų apyl., Telšių r.
A. Vyšniauskaitės 1958 m. nuotr. LII, 7367

Itin talpios, galinčios sutelkti daug skulptūrėlių yra kryžminio plano koplytėlės, statytos nedidelėje šiaurės Žemaitijos dalyje – Akmenės, Mažeikių rajonuose bei kai kuriose Plungės apylinkėse (7 pav.). Šios koplytėlės išraiškingos masyviais tūriais, kolonėlėmis akcentuotais fasadais ir stogelių kryžmose įkomponuotomis profiliuotomis smailėmis bei nedideliais bokšteliais.

Daug skulptūrėlių sutalpindavo ir dviaukštės koplytėlės, sutinkamos Šilalės, Plungės, Telšių ir Mažeikių rajonuose. Skirtingos tūrių dalių proporcijos ir įvairios jų kompozicijos formuoja savitus, išraiškingo silueto statinius. Iliustracijose pateikti keli XIX ir XX a. pabaigoje pastatyti šio pavidalo koplytėlių pavyzdžius (8,9 pav.).

Pavyzdyje iš Kantaučių kaimo, Plungės rajone, matome XX a. pabaigoje pastatytą išraiškina, dailių proporcijų, iš medžio kamieno išskobtą koplytėlę, „baubliuką“ su šv. Kazimiero skulptūra (10 pav.). Nors šis paminklo pavidalas gali būti laikomas artimu kai kuriose Plungės ir Telšių apylinkėse statytoms daugiakampio plano koplytėlėms (11 pav.), „baubliukus“ laikytinas labai siauram arealui – Šilalės rajono, Upynos, Bijotų apylinkėms būdingais paminklais.

9. Dviaukštė koplytėlė (savininkas J. Aklys; autorius S. Balsys, 1989 m.). Ylakių mstl., Skuodo r. R. Viručio 1999 m. nuotr.
LLKC

Nebūdingos Žemaitijai atviro koplytėlės, kurių pavyzdžių iš Plungės rajono čia pateikta. Antkapinis paminklas, pastatytas Plungės miesto kapinėse, netipiškas ne tik savo atviru tūriu, bet ir nereliginio siužeto turiniu – rymančios senutės skulptūra (12 pav.). Tarpusavyje nedera ir solidi Rūpintojėlio figūra bei atvira, kresnų proporcijų koplytėlė su neproporcingai masyviu kryžminės formos stogeliu (13 pav.). Rūpintojėlio skulptūroms artimesnė uždara, mažesnio tūrio erdvė – jos dažnai būdavo statomos medžiuose pakabinamose koplytėlėse, koplytstulpiuose, kartais ir ant žemės pastatytųjų koplytėlių frontonų nišose.

Derėtų vengti ir netradicinių koplytėlės tūrio sprendimų. Žavesio statiniui nesuteikia galbūt praktiškas, bet netektoniškas pamatas, kurį matome pavyzdyje iš Laukuvos miestelio, Šilalės rajone (14 pav). Masyvus „namelis“, tarsi pakibęs ore ant keturių laibų kojų, nesukelia nei patvarumo, nei estetiškai dailaus statinio įspūdžio. Nejaukiai nuiteikia ir iš metalo skardos suformuotas koplytėlės tūris (15 pav.). Toks sprendimas gal ir prailgina paminklo amžių, bet nedera su etninės architektūros tradicijomis.

10. „Baubliukas“ su šv. Kazimiero skulptūra (XX a. pab.).
Kantaučių k., Žlibinų apyl., Plungės r. R. Virkučio
2000 m. nuotr. LLKC.

11. Daugiakampė koplytėlė ant Atžvilgos kalvos (1931 m.).
Butkų k., Žarėnų apyl., Telšių r. J. Petrulio
1957 m. nuotr. LNM, 113179

MAŽOJI SAKRALINĖ ARCHITEKTŪRA

12. Kopytėlė su senutės skulptūra Plungės kapinėse (XX a. pab.). I. Burinskaitės 2001 m. nuotr.

13. Kopytėlė su Rūpintojėlio skulptūra (XX a. pab.) Plungės r. R. Virkučio 200 m. nuotr. LLKC

14. Nauja kopytėlė prie Laukuvos bažnyčios (XXI a. pr.). Kvėdarnos apyl., Šilalės r. V. Petrulio 2007 m. nuotr.

15. Netradicinis metalinis kopytėlės tūris. Lenkimų mstl., Skuodo r. I. Burinskaitės 2007 m. nuotr.

Koplytstulpiai

Koplytstulpių Žemaitijoje būta taip pat daug, kaip ir koplytėlių. Šie paminklai itin gausiai paplitę Telšių, Plungės, Joniškio, Šiaulių, Kelmės, Raseinių, šiek tiek mažiau jų Akmenės, Mažeikių, Kretingos, Skuodo rajonuose. Kaip ir koplytėlės, jie buvo statomi labai įvairioje aplinkoje – sodybose, pakelėse, prie vandens telkinių, šventoriuose ir kapinėse. Šių paminklų konstrukciją sudaro stulpas ir prie jo pritvirtinta koplytėlė. Būdinga tai, kad žemaitiškų koplytstulpių koplytėlių tūriai gana uždari, tačiau išraiškingi ir talpūs. Koplytstulpių išraiškingumui svarbi ne tik koplytėlės, bet ir ją laikancio stiebo išvaizda. Žemaitiški koplytstulpiai nėra labai aukšti – vidutiniškai 3-5 m aukščio. Kadangi papuvus paminklo apačiai stiebas būdavo sutrumpinamas ir iš naujo įleidžiamas į žemę, jo aukštis kito. Pagal apipavidalinimo būdą koplytstulpių stiebai gali būti kvadratinio, apvalaus arba daugiakampio skerspjūvio, lygūs, briaunuoti, profiliuoti ar pūsti. Jų briaunos kartais papuošiamos ornamentuotais apvadais.

Žemaitijos koplytstulpių įvairovei nemažai įtakos turi koplytėlių forma. Jos gali būti stačiakampio, kryžminio plano, stačiasienės ar su pasvirusiomis sienelėmis arba savitos formos, kaip matyti pateiktame pavyzdyje iš šiaurės Žemaitijos (16 pav.). Seniesiems koplytstulpiams būdingos uždaresnio tūrio koplytėlės su įvairaus profilio anga pagrindiniame fasade (17 pav.). Naujesnių paminklų koplytėlės atviresnės, langeliai didesni, įrengiami visose paminklo pusėse.

Populiariausi Žemaitijoje yra koplytstulpiai su stačiakampio plano koplytėlėmis. Jie skiriasi fasadų kompozicijomis, koplytėlių ir stiebų apdaila. Didelė šių paminklų stogelių įvairovė – jie gali būti dvišlaičiai, trišlaičiai, kryžminiai, piramidės ar net skliauto formos (18, 19, 20 pav.). Įdomi, bet negausi koplytstulpių su kryžminėmis koplytėlėmis grupė. Šie paminklai sutinkami Plungės ir Telšių bei kai kur Mažeikių ir Kelmės rajonuose. Jų tūriai neretai masyvūs, sudaryti iš keleto viena nuo kitos sienutėmis atskirtų patalpėlių. Stogelių kryžmas puošia pūsti postamentai su metaliniais arba mediniais kryželiais. Išraiškingas šio tipo koplytstulpis iš Žemaičių Kalvarijos (21 pav.).

Savita koplytstulpių, kurių stiebas tvirtinamas prie nugarinės koplytėlės sienelės arba lygiagrečiai jai, kompozicija (22 pav.). Šie originalios išvaizdos paminklai, dažniausiai dedikuoti šv. Jonui Nepomukui, būdingi šiauriniams Žemaitijos rajonams – Akmenei, Mažeikiams, Skuodui.

16. Koplytstulpis su originalios formos koplytėle. Tirkšlių mstl., Mažeikių r. V. Petruolio 2007 m. nuotr.

17. Šv. Jono Nepomuko koplytstulpis pakelėje (XIX a. pab.). Vertininkų k., Žarėnų apyl., Telšių r. A. Vyšniauskaitės 1958 m. nuotr. LII, 7363

MAŽOJI SAKRALINĖ ARCHITEKTŪRA

18. Koplytstulpis su kryžminiu stogeliu prie sodybos. Leičių k., Kuršėnų vls., Šiaulių aps. S. Vaitkaus 1938 m. nuotr. ŠAM, 3065

19. Tradicinės išvaizdos koplytstulpis su trišlaitės formos stogeliu. Mėsėdžių k., Platelių vls., Telšių aps. A. Varno 1939 m. nuotr. ČDM, 6029

20. Judrėnų bažnyčios šventoriaus koplytstulpis su piramidiniu stogeliu (XIX a. pab.) Klaipėdos r. I. Burinskaitės 2001 m. nuotr.

21. Koplytstulpis su kryžmine koplytėle Žemaičių Kalvarijos bažnyčios šventoriuje (XX a. pab.) Plungės r. V. Petruolio 2007 m. nuotr.

Atskirai paminėtini ir savitos tūrio kompozicijos žemaitiški kopyltstulpiai, kurių visos keturios sienelės jungėsi su paminklo kamieniu, formuodamos į apačią siaurėjantį kopyltėlės tūrį (23 pav.). Šie išraiškingi paminklai XIX a. II pusėje – XX a. pradžioje buvo statomi pietinėje bei pietvakarinėje Žemaitijos dalyje - Tauragės, Šilalės, Klaipėdos rajonuose, taip pat kai kuriose Plungės rajono apylinkėse.

Nors Žemaitijai būdingi vienaukščiai kopyltstulpiai, šiaurinėje jos dalyje apie Mažeikius, Akmenę būta paminklų, kurių tūrius sudaro dvi skirtingo dydžio, bet vienodos formos, kopyltėlės. Tokio pavidalo paminklas stovi Žemalės, Mažeikių rajone, bažnyčios šventoriuje (24 pav.).

Medžiuose pakabinamųjų kopyltėlių Žemaitijoje būta nedaug. Joms įkelti parenkami ažuolai, klevai, pušys, beržai, augantys prie sodybų, pakelių, šaltinių, miškuose, raistuose ar šiaip nuošaliuose vietose. Lyginant su analogiškais kitų regionų paminklais, jų tūriai kiek didesni, be to, įvairesnis ir ikonografinis turinys. Šiose kopyltėlėse statytos Rūpintojėlio, Kristaus Nazariečio, Švč. Mergelės Marijos Maloningosios, Pietos, šv. Jono Nepomuko, šv. Antano, šv. Roko ir kitų šventųjų skulptūrėlės.

Žemaitijoje paplitusios kelių tipų pakabinamos kopyltėlės. Populiariausios yra uždaro tūrio kopyltėlės su įstiklintomis sienutėmis arba atvira niša pagrindiniame fasade (25 pav.). Tai iki 0,5 m aukščio, vidutiniškai 30-40 cm pločio ir įvairaus gylio stačiakampiai nameliai su dvišlaičiais, arkiniais, kartais kryžminės formos stogeliais. Šių kopyltėlių dekoras saikingas ir funkcionalus, paryškintas stogelio skydelis, sienučių apvadai. Įvairumo ir originalumo šioms kopyltėlėms suteikia pritvirtinimui prie medžio skirta kojelė. Ji gali būti paprasčiausia lentelė, pratęsianti nugarinę kopyltėlės sienelę, arba gana ilga, profiliuota atrama, pritaikyta patikimai atlaikyti tūrio svorį. Itin išraiškingomis „liežuvėlio“ pavidalo kojelėmis pasižymi Šilutės ir Šilalės rajonų kopyltėlės (26 pav.).

Pietinėje bei pietrytinėje Žemaitijos dalyje būta itin lakoniškos išvaizdos pakabinamųjų kopyltėlių, kurių konstrukcijos pagrindą sudaro trapecijos ar beveik rombo formos skydelis, aprėmintas negiliomis, kartais kiek profiliuotomis sienelėmis, vainikuotas dvišlaičiu stogeliu. Šios kopyltėlės būdavo tvirtinamos ne tik prie medžių, bet ir prie bažnyčių bei kopylių apsidų. Jų dvasinį turinį perteikė prie sienelės pritvirtinta Nukryžiuotojo Kristaus figūra (27 pav.).

22. Šiaurės Žemaitijai būdinga kopyltstulpio forma (XIX a. pab.). Vieksnių vls., Mažeikių aps. P. Mašioto 1914 m. nuotr. Reprodukcija A. Krutulienės. ASI

23. Išraiškingas siaurėjantis kopyltėlės tūris. Kopyltstulpis su Pietos skulptūra (XIX a. II pusė). Vainuto vls., Tauragės aps. A. Dručaus nuotr. iš A. Krutulienės rinkinio

MAŽOJI SAKRALINĖ ARCHITEKTŪRA

24. Originalus dviaukštis Žemalės bažnyčios šventoriaus kopyltulpis (XX a. pr.). Šerkšnėnų apyl., Mažeikių r. A. Vyšniauskaitės 1985 m. nuotr. LII, 7357

25. Šv. Jono Nepomuko kopyltėlė eglėje. Šarnelės k. Žemaičių Kalvarijos apyl., Plungės r. V. Milius 1979 m. nuotr. iš I. Burinskaitės rinkinio

26. Kopyltėlė su išraiškinga „liežuvėlio“ pavidalo atrama. Šiaudėnų k., Šilutės apyl., Šilalės r. M. Sakalausko 1966 m. nuotr. iš A. Krutulienės rinkinio

27. Nevarėnų bažnyčios apsidos kopyltėlė. Telšių r. J. Kudirkos 1972 m. nuotr. LII, 44965

Kryžiai

Nors kryžių statymo tradicija paplitusi visoje Lietuvoje, lyginant su kitais regionais, Žemaitijoje šios rūšies paminklų būta mažiau. Žemaitijos kryžiai liekni, lakoniškos konstrukcijos, pasižymi subtiliu, tektonišku ir saikingu dekoru. Pagal konstrukcijos ir dekoru kompozicijos savitumą galima išskirti keletą būdingų žemaitiškų kryžių tipų.

Savita kompozicija ir dekoru iš kitų regiono paminklų išsiskiria Raseinių ir Tauragės krašto paminklai. Jų kryžmas puošia lengvos ažūrinės riestinių, augalinių ir spindulinių motyvų prisodrintos aureolės, formuojančios šiam kraštui būdingą kryžių išvaizdą (28 pav.). Atkreiptinas dėmesys į įdomią šių paminklų detalę – savitas „pasagos“ arba „trapecijos“ pavidalo pastogėlių, skirtų Nukryžiuotojo figūrėlėms, formas. XIX a. pabaigoje - XX a. pradžioje šio tipo kryžių itin daug būta Kauno, Kėdainių ir Raseinių apskrityse. Tačiau jų silueto išraiškingumas ir dekoratyvi išvaizda paskatino šio pavidalo paminklų paplitimą ir populiarumą visame regione ir už jo ribų (29 pav.).

Kitą Žemaitijos kryžių grupę sudaro paminklai, kurių kryžma puošia kiauropjūve technika modeliuotais drožiniais. Šiaurinėje Žemaitijos dalyje – Šiaulių, Skuodo, Kretingos rajonuose ritmiška augalinio ar geometrinio ornamento juosta paryškina viso paminklo kontūras (30 pav.). Tuo tarpu Raseinių ir Kėdainių rajonų paribiu, per Radviliškį iki pat šiaurinių Šiaulių rajono pakraščių tęsiasi paminklų su gausiau dekoruota kryžma paplitimo arealas (31 pav.). Soderesnės ažūrinės drožinių girliandos telkiasi šių kryžių tarpkryžmėse, nusidriekdamos trumpų šakų kontūru ir kryžiaus liemeniu link jo pagrindo.

Greta minėtų puošnių žemaitiškų kryžių, Šiaulių, Kelmės, Radviliškio rajonuose būta ir kuklesnės išvaizdos, santūriau dekoruotų paminklų. Jų kryžmų dekoras sutelkiamas nedideliuose plokščiuose stačiakampio, rombo ar ovalo pavidalo kryžmų skydeliuose, papuoštuose kiauropjūvio augalinio ar geometrinio ornamento motyvais (32 pav.).

Būdingu šiaurės Žemaitijos kryžių bruožu laikytinos ir jų kamienuose arba kryžmose komponuo-

28. Būdingas kryžius su spindulių aureole Eržvilko miestelio kapinėse (XIX a. pab.-XX a.pr.). Jurbarko vls., Raseinių aps. A. Varno 1925 m. nuotr. iš I. Kostkevičiūtės rinkinio. ČDM, 21782

29. Kryžius su ažūrine aureole (XX a. pab.). Mažeikių r. I. Burinskaitės 2007 m. nuotr.

MAŽOJI SAKRALINĖ ARCHITEKTŪRA

30. Šapnagių kaimo kryžius, papuoštas ornamento apvadu (1920 m.). Šiaulių vls. ir aps. B. Buračo nuotr. iš K. Šešelgio rinkinio. ASI

31. Drožiniai papuoštas kryžius (1907 m.). Jukniškių k., Radviliškio vls., Šiaulių aps. B. Buračo nuotr. iš A. Krutulienės rinkinio. ASI

32. Skaistgirio miestelio kapinių kryžius su ažūriniu skydeliu kryžmoje (1919 m.) Jonišio vls., Šiaulių aps. A. Varno 1926 m. nuotr. iš A. Krutulienės rinkinio. ASI

33. Pakelės kryžius su kamiene įkomponuota koplytėle. Sūdėnų k., Laukžemės apyl. Kretingos r. V. Miliaus 1958 m. nuotr. LII, 6296

34. Žemaitiškas kryžius su plokščia ir masyvia kryžmos koplytėle (1883, 1927, 1991 m.). Klauseikių k., Aleksandrijos apyl., Skuodo r. I. Burinskaitės 2007 m. nuotr.

35. Šv. Benedikto kryžius su lotynišku įrašu (1919 m.). Lygudų k., Gruzdžių vls., Šiaulių aps. B. Buračo 1923 m. nuotr. LLBM

amos masyvios koplytėlės. Kryžiaus ir jo kamieną įmontuotos koplytėlės deriniai dažniau sutinkami Kretingos rajone (33 pav.). Masyviomis, plokščiomis kryžmų koplytėlėmis pasižymi Mažeikių ir Skuodo rajono kryžiai (34 pav.).

Nors Lietuvai būdingi vienkryžmiai lotyniški kryžiai, Žemaitijoje sutinkami ir dvikryžmiai bei trikryžmiai šv. Benedikto, maro arba vadinamieji „karavyko“ kryžiai. Daugiausia jų statyta pietų ir rytų Žemaitijoje – areale tarp Jurbarko, Raseinių, Tauragės ir Kelmės, tačiau sutinkami ir Žemaitijos gilumoje bei kai kur vidurio Lietuvoje.

Dvikryžmiai Šv. Benedikto kryžiai santūrios išvaizdos, įspūdingi savo aukštais ir lieknais siluetais, išsiskiria ant paminklo šakų bei kamieno lotyniškais įrašais. Nukryžiuotojo figūrėlės jų kryžmose paprastai nekabinamos (35 pav.).

Turtingesne ornamentika pasižymi dvikryžmiai ar trikryžmiai maro kryžiai. Smulkių žvaigždučių ir augalo motyvų prisodrinti spindulių pluoštai, juosiantys šių paminklų tarpkryžmes, ir šakomis besidriekian-

tys riestiniai elementai formuoja lengvas ir puošnias kryžmų aureoles. Kaip matome pateiktoje Raseinių kapinių kryžiaus nuotraukoje, apatinės kryžmos centre kabinama Nukryžiuotojo figūrėlė, o viršutinės – trikampė Apvaizdos akis (36 pav.). Tauragės rajone paplitusių kryžių su trimis kryžmomis liemuo ir šakos kartais dekoruojamos ir Kristaus kankinimo įrankius imituojančiais elementais, o Telšių rajone nedidelės koplytėlės komponuojamos ne tik šių paminklų kryžmose, bet ir kamienuose.

Greta lotyniškų kryžių, Žemaitijoje būta ir kryžių su stogeliais – **stogastulpių**, tačiau jie nei formų įvairove, nei ypatingu puošnumu nepasižymėjo. Čia plito paminklai su kukliais keturšlaičiais, kūgio formos arba daugiakampiais stogeliais, paremtais dviem „sparnelių“ pavidalo spyriais (37 pav.). Jų pastogėlėse dažniausiai kabinamos Nukryžiuotojo figūrėlės, tačiau Skuodo bei Plungės rajonų stogastulpiuose galima matyti paveikslėlių, vaizduojančių Nukryžiuavimo scenas, šv. Jurgį, šv. Pranciškų, šv. Ignatą ir kitus katalikų šventuosius.

36. Tradicinis dvikryžmis kryžius (1875 m.). Raseinių kapinės. B. Buračo 1929 m. nuotr. Iš A. Krutulienės rinkinio

37. Būdingas žemaitiškas stogastulpis Sedos bažnyčios šventoriuje. Mažeikių r. I. Burinskaitės 2007 m. nuotr.

ŽELDINIAI

Medžiai

Sodybose sodino medžius. Be medžių tuščia, nyku, „troba pamesta kaip koks baravykas ant kelmo“. Jei nēr medžių, atrodė, kad ten tuščia sodyba, kad ten niekas negyvena. Medžiai buvo kaip šeimos nariai. Visi, kai tik pasistatė, tai ir sodino.

Miesteliuose turėjo mažesnius sklypus, tai dažniau sodino vaismedžius, o vienkieminėse sodybose vietos platu – galėjo sodinti daugiau dekoratyvinių medžių. Dažnas ir sodino daug. Medžiai augo ant sodybos ribų, prie pastatų, kiemuose, keliukus į sodybas apsisodino. S. Daukantas XIX a. rašė: „Kas dar didžiau, visi trobesiai buvo medžiais, beje, klevais, liepomis, uosiais, beržais, gluosniais, apdiegti, nuo šimto metų augančiais, jau dėl ūksmės, jau dėl paglemžimo nuo ugnies kiekvieno trobesio; nes tarp tų visų medžių visų dideliuaju buvo ažuolas kiemo vidury ar sodne, šimtais metų savo amžių skaitas, po kuriuo senovėj kalnėnai ir žemaičiai meldės. Nuo tolo veizint, tarsies liekną, ne kiemą, regjs“ [7: 440]. Prie sodybų, kiek toliau, būdavo lyg ir miškeliai. Kiti juos vadino trakomis: „Visai neliečiau mūsų ūkio ribose esančių dviejų trakų. Jose augo ažuolai, beržai, epušės (drebulės – G. Ž.) ir kiti lapuočiai medžiai bei krūmai, daugiausia išsisklaidę lazdynai. Mano paaugę vaikai bėgdavo ten grybauti ir riešutauti“ [18: 308].

Medžius sodino įvairiais sumetimais:

- užuovėja pastatams, sodui, bitėms, žmonėms ir gyvuliams: „Užvėja. Kad medžių yra, tai gyveni kaip prie pono Dievo užpečky“ (Šilalė);

- gaisrą sulaikė: „Kaimynas dega, vis ne taip greitai sudegsi, kad medžiai aplink“. Seneliai net ir šakų neleido pjaustyti, kad ugnį geriau užstotų;

- pastatus saugojo nuo perkūnijos: „Kai augo medis, viršis pastatą, nebēr pavojaus griausinio“ (Laukuva); aukštus medžius net vadino perkūnsargiais;

- vasarą po medžiais pavėsis nuo saulės: smagu po jais valgyti, gerai po pietų pailsėti, pagulėti, parginti gyvuliai popietę atsiguls po medžiais, kad ir didžiausias karštis, bus atgaja;

- dėl paukščių: „Kad yra medžiai, ir paukščiai nori prie žmogaus“. Medžiuose suko lizdus, jiems kėlė inkilus. Kitąkart šeimoje kiekvienas vaikas norėjo turėti savo paukštį, tai ir mergaitės dirbosi savo inkilus, joms padėjo broliai, tėvas. Medžiuose voverės apsigyvendavo, kiti joms nešė pienuką lakti. Lakštingala atlėkdavo ir čiulbėdavo, gegutė kukuodavo. J. Gramalienė iš Židikų 1992 m. savo dienoraštyje rašo: „Šiandien 18 birželio. Mano gimimo diena, Dievo Kūno šventė. Sulaukiau 74-to gimtadienio. Meldžiausi po ažuolu prie koplytėlės,

Žemaitijos kupetinio (branduolinio) kaimo sodyba. Matyti rutuliniai gluosniai. R. Žaltausko 2007 m. nuotr. LLBM

pas Dievo motinėle. Tik staiga ažuole ėmė gegutė kukuoti. Suvilgė akis ašaros. Atlėkus gegutė taip linksmai pasveikino“;

- tėvai sodino vaikų gimimui atminti. Dažnai vienos rūšies medžius, nesvarbu mergaitės ar berniukai gimė: 5 klevai (3 sūnūs ir dvi dukros), 2 liepos (duktė ir sūnus);

- vestuvėms atminti. Sodino išvakarėse ar vestuvių pabaigoje. Sueidavo visi, vieni sodino, kiti sustoję aplink dainuodavo;

- sodino, kad mylėjo medžius, džiaugėsi jais. Buvo, kad neleido tėvai, sakė, kam reikia žemė pūstyti, tai vaikai sodino naktimis;

- medžiai – sodybos grožis: „Ot, kokia čia graži sodyba, klėbiniai medžiai auga“;

- medžiais žymėjo kurias nors sodybos vietas, pvz., įvažiavimą į kiemą;

- dėl medžių kvapo, sveikatos, ypač kai ima sprogti pavasarį, žydėti;

- jei sodyba ant upelio kranto, prisodino medžių, kad neišplautų žemės.

Medžius saugojo, be reikalo nekirto. Sako, kad seniau medis buvo brangus žmogui, dabar – ne. Kartais per arti pasodintas jau ir stogą gadino ar per didelis pavėsis buvo, „bet neleido širdis išpjaut“. Tik nulaužtus, nudžiūvusius nupjovė malkoms. Medžių nežalėjo, tikėjo kad, turi savotišką gyvybę, jaučia skausmą, juk gyvas, auga.

Iki Pirmojo pasaulinio karo sodino vien lapuočius medžius, pasitaikė vienas kitas spygliuotis. Tarpukaryje ėmė sodinti egles (paprastoji eglė – *Picea abies* H. Karst.), dažniausiai kaip apsaugą nuo vėjo, ypač aplink sodus.

AŽUOLAS (paprastasis ažuolas – *Quercus robur* L.). Jį laikė šventu, galingumo, stiprybės simboliu. Dažnai ažuoliuką ir patys užsiaugindavo. Tiesiog gilę pasodindavo į vazoną prie kambarinės gėlės. Kad ažuolą gerbė labiau už kitus medžius, rodo ir tokie atvejai. Tarpukaryje darželyje ėmė kasti Gedimino stulpų formos lysveles. Pasitaikė, kad mergaitės

Žydintis kaštonas šalia svirno. J. Žumbakio 2007 m. nuotr. LLBM

į juos sodino ažuoliuką: „Kartą, eidama pas tetą per mišką, užėjau ažuoliuką maža, tik išdygusį iš gilės, dar su gile, 1930 m. Tai buvo Vytauto metai. Parnešiau ir pasodinau į Gedimino stulpų tą akutę darželyje“ (Kuršėnai). Kita mergaitė, tvarkydama kurmiarausius, rado ažuoliuką iš gilelės išdygusį, jį pasodino į gėlių vazoną ir laikė per žiemą, o kitą pavasarį į Gedimino stulpus pasodino (Židikai). Iš nusenusių ažuolo statines darė. Ažuolo žievių nuovirą davė suviduriavusiems veršeliams. Žmonės skalavo išlaisvėjusius dantis, gėrė suviduriavę.

BERŽAS (karpotasis beržas – *Betula pendula* Roth.). Patiko, kad pavasarį labai kvepia jo lapai. Iš beržų leido sulą. Pumpurus užpylė degtine ir jų ištrauka gydė žaizdas: „Užpilk beržine ir žaizda išgis“ (Ž. Naumiestis). Gėrė lapų ir pumpurų arbatą bei dėjo kompresus nuo sąnarių skaudėjimo. Baltą žievę išskaidė į plonas plėneles ir po vieną dėjo ant skaudulių – gydė ir ištraukė pūlius. Beržo žievę vartojo dažams. Svyruoklių beržų lapų nuoviru galvą plovė, kad plaukai gerai augtų. Tikėjo, kad beržas padeda apsiginti nuo žiurkių: „Beržinę šluotą apžergt ir apjot butą, paskui nunešti šluotą prie kito buto ir palikti, ten ir sueis žiurkės“ (Rietavas).

GLUOSNIS (*Salix* L.) Gluosnius sodino šlapenėse vietose, taip pat pakelėse. Anksti pavasarį kuolus sukaldavo. Jie greit šaknis išleidžia ir greit sužaliuoja. Kiti ir tvorą iš jų darė pelkėtoje vietoje, po du sukryžiuojo: „Gyvulius sulaiiko, tvora nieko nekainuoja, po kokių trijų metų viršų nupjauna, būna virbai

Audros nulaužtas klevas. Laukuva, Degliškės k. 1935 m.

ŽELDINIAI

malkoms“ (Kvėdarna). Iš gluosnio klumpes darė, lankus arkliams, ratlankius lenkė. Gluosnius sodino ir dėl malkų, kas keli metai apgenėjo. Mažeikių, Šiaulių, Raseinių, Kelmės, Šiluvos apylinkėse dažnai buvo auginama rutulinė trapiojo gluosnio forma.

IEVA (paprastoji ieva – *Padus avium Mill.*). Skaudamus sąnarius apdėjo ievos žievele. Ant sulaužytos vietos dėjo sumuštų žievelių ir aprišo su įtvaru. Žinojo, kad ievos žiedai pavojingi, žąsiškai apsinuodija jų užlese.

KADAGYS (paprastasis kadagys – *Juniperus communis L.*). Iš spygliuočių tik kadagys dažniau pasitaikydavo sodybose. Buvo manoma, kad jis orą valo, nuo pikty dvasių saugo. Tik jie mažai kur mėgsta augti: „Jam geriau miške. Čia [sodyboje] vėjai kliudo, apšąla. Šalia pridiegė lazdyną, kad kadagio vėjai nedaužytų“ (Kretinga).

KAŠTONAS (paprastasis kaštonas – *Aesculus hippocastanum L.*). Jų žiedais ir vaisiais gydė skaudamus sąnarius.

KLEVAS (paprastasis klevas – *Acer platanoides L.*). Šių medžių didelė, plati laja. Buvo mėgiamas dėl pavėsio, užuovėjos: „Medžiai platūs – geresnė užglauda nuo vėjo“. Skuodo r. Tauzų kaimo Paulauskų sodyboje kitų medžių, išskyrus klevus, nebuvo. Jų sodybą vadino „kleviniu Paulauskiu“. Iš klevų leido sulą. Klevo žiedų arbatą gėrė nuo kosulio, slogų, ypač vaikams davė. Klevo lapus džiovino duonai kepti. Iš klevo darė šaukštus, geldas, palanges, vartojo įvairiems staliaus darbams.

LIEPA (mažalapė liepa – *Tilia cordata Mill.*). Paprastai liepa buvo beveik kiekvienoje sodyboje: „Liepas yr gražiau už kitus“. Ypač patiko žydintis medis. Tada kvepia visas oras, bitės iš jų medų neša.

Žiedus rinko vaistams. Nusiplikius ar apdegus dėjo kompresus: jaunų šakų nuskuto paviršių, o tą, kas lieka iki medienos (brazdą), nuskuto ir virė lipnų skystį. Jis mažino skausmus, gydė, dezinfekavo. Davė ir veršiukams gerti, jei nebuvo linų sėmenų, kaip maistinę medžiagą.

ŠERMUKŠNIS (paprastasis šermukšnis – *Sorbus aucuparia L.*). Gėrė džiovintų uogų arbatą – dėl sveikatos, dėl skanumo. Virė uogienę. Žiemą vištoms davė uogų – kiaušiniai buvo gražūs, trynys tamsus. Gražu, kad būdavo daug raudonų uogų, tai ir žiemą gražūs paukšteliai atleikia lesti. Tikėjo, kad šermukšnis apsaugo nuo velnių, vaiduoklių, raganų, pikty dvasių, nuo blogos akies. Tinka iš jo daryti kirvakotį, lazda, nes medis nėra „graudus“ (trapus). Tad nuo velnio galėsi atsiginti su šermukšnine lazda, ji nesulūš: „Nė velnias neprieis prie manęs, jei šermukšnio lazda turėsiu“ (Plateliai). Ypač piemenys stengėsi pasidaryti gražesnę, ypatingesnę lazda: „Buvo, ir pavagia piemenai vienas nuo kito“ (Plateliai). Vienas tvarte pakabino šermukšnio šakų, kitas iš jo šakų prikėlė kryžių tvarte ant sienos, kad velnias gyvulių nevargintų, vakare tvarto duris šermukšnio rykšte užkišo. Džiovintų žiedelių į arbatas įsidėjo, kad „šėtonėlis išbėgtų lauk“. Moteris iš Luokės džiaugėsi, kad sūnus jai padarė šermukšninę lovą – kad mirs, velnias neprieis.

TUOPA (*Populus L.*). Vadino tapaliu, topeliu. Jų pumpurai ir lapai pavasarį labai kvepia. Pumpurus užpylė degtine. Šią užpiltinę senieji žmonės vadino tapaline. Ja gydė žaizdas, skrandį.

UOSIS (paprastasis uosis – *Fraxinus excelsior L.*). Jie nebuvo labai pageidautini sodybose, nes jų šaknys didelės, tai per daug ištraukia maisto

Žydinčios liepos kieme. R. Žaltausko 2007 m. nuotr. LLBM

medžiagų iš dirvos. Uosio medieną vartojo staliaus darbams. Sako, kad jų pelenų šarmas geriausias galvai plauti. Juo taip pat bitėms rėmus plovė – bakterijas užmuša. Kai uosis žydi, galima sėti linus.

Sodybose sodino ir VINKŠNAS (paprastoji vinkšna – *Ulmus laevis* Pall.), GUOBAS (kalninė guoba – *Ulmus glabra* Huds.), JUODALKSNIUS (*Alnus glutinosa* L.) prie kūdrų.

Prie namų arčiau sodino geresnius branginamus medžius – ažuolą, klevą, liepą.

Sodybose augo **dekoratyviniai krūmai**, kurių kvapūs žiedai ar lapai, ar gražūs žiedai. Tuos krūmus, kurių nekvepia nei žiedai, nei lapai, kartais vadindavo bedruskais.

BEZDAI, BEZDĖS, PLIORĖS (paprastosios alyvos – *Syringa vulgaris* L.). Sodino dėl gražių kvepiančių žiedų ir gražios lapijos. Augino baltais ir įvairių atspalvių violetiniais žiedais. Taip pat šie krūmai gera užuovėja.

DIEVMEDIS, DIEVO MEDIS, ŽALMEDIS (diemedis – *Artemisia abrotanum* L.). Patiko šio kuklaus krūmelio lapelių kvapas, taip pat plačiai vartojo vaisiams. Net ir sako: „Dievs jį sutvėrė mums gydyti“.

ERŠKĖTROŽĖS, ROŽĖS (erškėtis – *Rosa* L.). Augino dėl kvapių, gražių žiedų, dažniausiai pilnavidurių, baltos ir rožinės spalvos. Pasitaikė ir raudonų,

ir geltonų. Šviežių žiedlapių dėjo į skareles dėl kvapo. Džiovintų žiedlapių arbatą gėrė kaip vaistą.

ENGELTIRAS, INGELTIERAS (rūdėtasis erškėtis – *Rosa rubiginosa* L.). Augino dėl skanaus lapų kvapo. Aromatas primena obuolių kvapą. Ypač kvepia prieš lietų.

JAZMINAI (darželinis jazminas – *Philadelphus coronarius* L.). Jų gražūs gelsvai balti žiedai ir labai kvapūs.

KARKLIUKAI, KARKLUKAI, BEDRUSKIS (lanksva – *Spiraea* L.). Žydėjo „baltom nulinkusiom varpelėm“.

BEDRUSKIS, KARKLIUKAI, KARKLELIAI, PERLIUKAI (baltuogė meškytė – *Symphoricarpos albus* (L.) S.F. Blake).

GULBINAI, PUTELIAI (paprastoji putino forma sterilioji – *Viburnum opulus* L. var. *roseum* L.). Žiedai dideli, balti, pilnaviduriai.

CICIRIPOS, KONTRIPOLIAI, VIJOKLĖ, VIJOKLIS ŽIEMINIS, KVEPIANTIS MEDELIS (*Lonicera* L.). Šio vijoklinio sausmedžio patiko žiedų kvapas.

BALTAS BEZIS, BEZDAS BALTASIS, VAISTINIS BEZDAS (juoduogis šeivamedis – *Sambucus nigra* L.). Džiovintų žiedų arbatą gėrė nuo gripo, plaučių uždegimo: „Žiedai didžiausi vaistai, kad išprakaituoti“.

Jazmino krūmas prie vartų. I. Minioto 2007 m. nuotr. LLBM

Gėlių darželiai

Gėlių darželis buvo kiekvienoje sodyboje: „Troba kaip tvartas, kad darželio nėra“ (Kvėdarna). Gėlių darželį rengė dėl grožio, gėlių reikėjo įvairių apeigų metu, taip pat vaisiams, prieskoniams. Pasistato namą ir tuoj rengia darželį. Pagal darželį sprendė, kokie žmonės gyvena sodyboje. Elgetos sakydavę: „Jeigu nėra rūtų darželio, nėra ir gero žmogaus, neišsimoka nei eit. Mes klajojam, žinom, kur galim užeit“ (Luokė).

Darželį rengė prie gyvenamojo namo, dažniausiai pietinėje, rytinėje pusėje. Užėmė įvairų plotą: per visą namo šoną, per pusę šono, gale namo ar L formos – per pusę namo šono ir gale namo.

Iki Pirmojo pasaulinio karo centrinės lysvelės buvo apvalios ir keturkampės. Tarpukaryje imta kasti ir širdelės, rombo, trikampio, pusmėnuliuko, valstybingumo ženklų (Gedimino stulpų, Vyties kryžiaus) formų lysveles.

Lysveles vadino geldelėmis, lovelėmis, lovikėmis, eželėmis. Jų kraštus tvirtino akmenukais, velėna, karklų vytelėmis, augalais.

Daugiametės gėlės: MYKOLIUKAI, didieji mykolai, mykoliukai žemi, šalnojai (astras – *Aster L.*).

AUSKARIUKAI, auskarai, granatos, gandrapsnis, kankolai, karalienė, karalienės auskarai, lenku ašaros, puksiai, smutnioji širdelė, širdelės (dailieji auskarėliai – *Dicentra spectabilis DC.*).

BALSENKOS, platmėtės, šalavijos, valakiškos mėtos (balzamininis skaistenis – *Tanacetum balsamita L.*) Augino dėl kvapnių lapų, taip pat gydėsi. Lapų arbatą gėrė nuo skrandžio negalavimų, nuo kosulio. Pridėjo žalia lapą sutrintą kur sutinimas. Gydė skaudančią galvą: „Nuo galvos skaudėjimo lapais apsidėsi žaliais. Jei nėra žalių, tai džiovintų išvirs, sumirkys ir dėš prie galvos“ (Kvėdarna). Kartais dėjo į varškėčius, jei neturėjo peletrūno.

BILIŪNAI, panavijos, pinavijos, pinavijai (bijūnas – *Paeonia L.*) Tai buvo viena iš labiausiai branginamų gėlių: „Kai pavogdavo su šaknim, tai kaip už arklių teisdavo“ (Eržvilkas). Sunku buvo jų gauti. Giminės pasidalindavo, motinos dukterims duodavo. Jei keldavosi gyventi į kitą sodybą, tai bijūnus visada pasiimdavo. Kitų gėlių tik vieną kitą. Ypač kumečiams tekdavo dažnai kraustyti, tačiau ir jie bijūnų nepalikdavo: „Išsiveždavom, kai dungendavomės, biliūnus ir panavijas. Per šv.

Balzamininis skaistenis ir rūtos. R. Žaltausko 2007 m. nuotr. LLBM

Jurgį. Sušalusią žemę tėvelis iškirsdavo, sudėdavo į krepšius. Parsivežus iškerta vėl duobę, vėl padeda, o pavasarį, kai atsileidžia žemė – ir žydi. Biliūnus ir panavijas tas pačias tebeturiu čia“ (Laukuva). Raudonų bijūnų žiedlapius ir šaknis džiovino. Iš jų virė arbatą nuo „išgaščio“.

DRYŽOKAI, dryžukės, dryžažolės, miežiai, saidrukai, baltmargiai vikšriukai, vikšriukai (darželinis dryžutis – *Typhoides arundinacea* var. *picta* L.).

KARKLIUKAI, karkleliai, liepsnos, levendros, pliusai, rudencijos, rudeninės, žarijos, žilvytukai (daugiametis flioksas – *Phlox paniculata* L.).

GAISRENOS, goštautai, goštautos, žieminiai gvaizdikai, žarijos (goštautinė gaisrana – *Lychnis chalcidonica* L.).

YZOPAS, Juzapas, Juozapo žolė, Juozapukai (vaistinė juozažolė – *Hyssopus officinalis* L.) Jų arbatą gėrė nuo peršalimo, į trejas devynerias kišo.

ŠANTOS, šontos, šonkos (katžolė – *Nepeta* L.) Jų arbatą gėrė daugiausia nuo moteriškų ligų.

DOBILIUKAI, dobilėliai, baltieji dobilėliai, aukštieji dobilėliai, baltės, balti pipirukai (pievinė kraujažolė f. pilnavidurė – *Achillea ptarmica* var. *multiplex* Haimeri.).

BAČIUKAI, batukai, bernadinai, čebatukai, domininkai, kaliošiukai, kamašiukai, klumpukai, kurpelės, kurpikės, pupgizeliai, šarkų čevyrykos (mėlynoji kurpelė – *Aconitum napellus* L.) Kurpelės šaknų spiritinę ištrauką naudojo trynimams. Žinojo, kad tai „didelia nuodingi“ augalai, todėl kiti ir draudė auginti. Užlesę žąsiukai išdvėsdavo. Užėdusios padvėsdavo ir avys, ožkos, arkliai: „Mama uždraudė, kam tai yra arkliai išsprogę. Kokia tai moteris pavasarį norėjo arklus pamylėti; pašaro dar nēr, jie [kurpelės] jau sužėlę, tai supjaustė ir sumaišė su avižom ir padavė“ (Akmenė). Pasakoja, kad viena moteris buvo užpylus kurpelės šaknis su

Trys seserys savo darželyje tarp jurginų, 1934 m. Židikuose

Prie žydinčio bijūno krūmo, apie 1947 m. Židikuose

Marija Pečkauskaitė (Šatrijos Ragana) Židikų klebonijos darželyje, apie 1927-1928 m.

Gėlių darželyje, apie 1950 m. Židikuose

Gelsvė prie gyvenamojo namo sienos. I. Minioto nuotr. LLBM

Ilgauodegės. R. Žaltausko 2007 m. nuotr. LLBM

spiritu vaistams (trynimui). Trys vyrai nežinodami užgėrė ir visi mirė (Skuodas). Galėjo ir tyčia žmogų nunuodyti. Pasakoja moteris iš Platelių: „Aš dar mergė tebebuva. Žmonės sakė, moteriška viena savo vyrą nugirdė – kitą nieką nedavė gert, kad bernadinų arbatą. Girdė ir nugirdė žmogų. Taip jau jos žydėjo neblogai“.

MARGALAPĖS (melsvė – *Hosta Tratt.*).

MĖTOS garbanotosios, garbanės, gauruotmėtės, mėtros, pūkinės mėtos, pipirmėtės, šalmetrės, šaltmėtės (mėta – *Mentha L.*). Jų arbatą gėrė dėl skanumo, nuo skrandžio negalavimų, nuo kosulio. Mėtų dėjo į varškėčius, į vėdarus.

KONVALIJOS, ožkabarzdžiai (paprastoji pakalnutė – *Convallaria majalis L.*). Žiedų arbatą gėrė nuo širdies, sudžiovintų dėjo tarp skarelių, kad kvepėtų.

PELETRŪNAS (*Artemisia dracunculus L.*). Jo lapelius dėjo į virtinius su varške: „Prie varškės pritiko skonis“ (Veiviržėnai). Tai toks augalas, kurį visur vežiojosi, kur tik kraustėsi.

BITELĖS, bitutės, delfinai, Gencijonai, Karolinos, Kazimierai, kiečiai, levendros, oleandros, penkpirščiai, šešpirščiai, vokyttės, vokytkos (didysis pentinūs – *Delphinium elatum L.*).

GOŠTAUTAI, muilažolė, muilinė, muilukai (vaisininis putoklis – *Saponaria officinalis L.*).

PETRO RAKTAI, Petreliai, rakčiukai, rakteliai (raktažolė – *Primula L.*).

ČIGONAI, geltoni jurginai, geltonieji žieminiai jurginai, geltonieji jurginai aukštieji, rojaus jurginai, senvyriai, žieminiai jurginai (plunksnalapė rudbekija – *Rudbeckia laciniata L.*).

RŪTOS (*Ruta graveolens L.*). Visų brangiausias, svarbiausias, garbingiausias gėlės. Be rūtų nebuvo darželio. Jos buvo reikalingos įvairių apeigų metu: „Jų reik papuošti jaunam mirusiam, vestuvėm, krikštynom, Pirmai komunijai“ (Žemaičių Naumiestis). Rūtas naudojo vaistams.

CINAVADAI, cinavados, katiliukai (paprastasis sinavadas – *Aquilegia vulgaris L.*).

BALTAGALVĖLĖS, dobiliukai, dobiliukai baltieji, motriuškos, matruškos, moterėlės, moterų žolė, marikės (skaistenis – *Pyrethrum Scop.*). Moteriškas ligas gydė.

PRARAKAS, šparas, šilkas (vaistinis smidras – *Asparagus officinalis L.*).

ŠALAVIJAS (*Salvia officinalis L.*). Nuo gerklės uždegimų.

LELIJOS, vendalgiai, vilkdalgiai (rausvoji viendienė – *Hermercallis fulva L.*), VENGDALGIAI, vilkadalgiei (vilkdalgis – *Iris L.*).

BORVINKOS, burvenkos, levendros, mirtos, laukinės mirtos, vijoklinės mirtos, sengadyniškos mirtos, žieminės mirtos (šliaužiančioji žiemė – *Vinca minor L.*).

Vienmetės gėlės: GAIDŽIUKAI (skiauterėtoji celiozija – *Celosia cristata* L.).

GUDROŽĖS, raukšlėtoji rožė, rožės, šliažas (rauktalapė dedešva – *Malva crispa* L.).

LINELIAI, liniukai (darželinis gludas – *Coreopsis tinctoria* Nutt.).

AMERIKANKOS, lineliai, linukai, ramulės (paprastoji kosmėja – *Cosmos bipinnatus* Cav.).

LEVKOJOS, levkonijos (pilkoji leukonija – *Matthiola incana* W.T. Aiton.).

LINELIAI, naktynyčios, naktinukai, naktibaldos, nakpijolkės, naktinės pijolkos, nakvišos, naktikvėpės, pijolkos (dviragė leukonija – *Matthiola bicornis* DC.). Vakare ir naktį labai kvėpia.

NAGATKOS, negetkos (vaistinė medetka – *Calendula officinalis* L.). Vaistams augino.

DIVUKAI, nasturcijos, nasturkos, nastulkos, palaipinės, paleipos, žemčiūgai (nasturtė – *Tropaeolum* L.).

ŽEMČIŪGAI, žirneliai (kvapusis pelėžirnis – *Latyrus odoratus* L.).

DARŽELINĖ PETUNIJA (*Petunia x hybrida* Vilm.).

ŠABALBONAI, vijoklinės pupelės (raudonžiedės pupelės – *Phaseolus coccineus* L.).

ASTROS, ramunės, ramulės, strončiai, velniankos (kininis ratilis – *Callistephus chinensis* Nees.).

RAZETOS (*Reseda odorata* L.).

RAMUNĖLIAI (vaistinė ramunė – *Matricaria chamomilla* L.).

ROŽIKĖS, rožytės, roželės, panavijos, vasarinės roželės (darželinė rožūnė – *Lavatera trimestris* L.).

GVAIZDIKAI (serentis – *Tagetes* L.).

APYNĖLIS, vyturė (pelėvirkštis sukutis – *Ipomoea purpurea* Lamk.).

ŠIAUDINUKAI, sausikės (darželinis šlamutis – *Helichrysum bracteatum* Willd.).

LEVUKAI, levažandžiai, levonasrai, liūtsnukai (didysis žioveinis – *Antirrhinum majus* L.).

Dvimetės gėlės: AVIŽĖS, krikštolai, panų tunčiai, šepetėliai, šimtažiedžiai, šiurpės (šiurpinis gvazdikas – *Dianthus barbatus* L.); NAŠLIKĖS, našlėlės (tikroji našlaitė – *Viola wittrockiana* Gams.); PAMATINĖS ROŽĖS, rožės, žieminės rožės (paprastoji piliarožė – *Althea rosea* Cav.); DOBILIUKAI, dobilėliai, sekretikės, zakraščiuikai, šimtažiedžiai (saulutė – *Bellis perennis* L.).

Svogūninės gėlės: CIBULIUKAI, tribulkos (laiškinis česnakas – *Allium schoenoprasum* L.); LELIJOS (*Lilium* L.); LELIJOS (baltasis narcizas – *Narcissus poeticus* L.); LEDINUKAI, ledukai, ledlelijytės, sniegenos, žiemžiedžiukai (baltoji snieguolė – *Galanthus nivalis* L.); PILIPONAI (tulpė – *Tulipa* L.); GEGUŽIUKAI, karoliukai, mėlynosios, mėlynieji svogūniukai, mėlynos varpelės, vokietukai (žydrė – *Muscari* L.).

Gumbasvogūninės gėlės: Arono rykštės, Juozapo rykštės, gladijолės, levendros, mėčai (kardelis – *Gladiolus* L.).

Šakniagumbinės gėlės: Jurginai (*Dahlia* Cav.).

[vairiose sodybos vietose (kieme, darže, sode) augino ir kitus **vaistinius augalus:** MEILISAI, vasarinės melisos, melisos (kvapioji aniūžė – *Elsholtzia ciliata* (Thunb.) Hyl.); ILGAUODEGĖS, pabrėžinės (balanda smirduolė – *Chenopodium vulvaria* L.); EŽĖ, darata (paprastoji bitkrėslė – *Tanacetum vulgare* L.); ČIOBRELIAI (*Thymus* L.); DEBESYLAS (*Inula* L.); BEVARDĖS, durnaropės, trakropės (juodoji drignė – *Hyoscyamus niger* L.); LIPŠTUKAI, liubystrai (vaistinė gelsvė – *Levisticum officinale* W.D. J. Koch.); PARSTUPAS, perestrupas (baltoji driekana – *Bryonia alba* L.); DRIGNĖ, gardobenediktas, trakropė (paprastoji durnaropė – *Datura stramonium* L.); DARŽO DAGYS, gardobenediktas, kardobenediktas, ožys (tikrasis margainis – *Silybum marianum* L.); METĖLĖS, metylės (pelynas – *Artemisia absinthium* L.); RAUDONDĖLĖS (paprastasis raudonėlis – *Origanum vulgare* L.); KAULAŽOLĖS, živokastas, taukžolė (vaistinė taukė – *Symphytum officinale* L.); DEVYNSILIS, devynmacė, macica (tubė – *Verbascum* L.); BUDRIJONAS, valerijonas (*Valeriana officinalis* L.).

Gėlių darželis gale namo. I. Minioto 2007 m. nuotr. LLBM

REKOMENDACIJOS

Sodyba

Jeigu sodyba sena ir joje išlikę senų pastatų (nesvarbu ar saugomoje, ar nesaugomoje teritorijoje), gerbiantis paveldą savininkas pirmiausia turėtų sustabdyti senųjų pastatų nykimą, suremontuoti (kad ir laikinomis priemonėmis) pastatų stogus, apsaugoti pastato konstrukcijas nuo drėgmės. Prieš kviečiant į pagalbą specialistą (jei savininkas naujas) reikėtų pasidomėti sodybos istorija, surinkti kiek imanoma daugiau senų nuotraukų, menančių sodybos ir joje gyvenusių žmonių praeitį, apklausti ir fiksuoti dar gyvų sodybos amžininkų (buvusių savininkų ar jų giminaičių, kaimynų ar kaimo senolių) pasakojimus. Tai leistų nustatyti, kiek ir kokių pastatų buvo sodyboje, kur ir kaip jie buvę pastatyti.

Kitas etapas – kartu su specialistu, naudojantis surinkta sodybos istorine medžiaga, įvertinti esamą situaciją (išlikusių pastatų vertę, reljefą, kraštovaizdį), nustatyti, kiek sodybos išplanavimas ir pastatų architektūra yra (buvo) artimi tradicijai, kur stiprios jos pusės. Gautos išvados turėtų remtis šiais Žemaitijos krašto sodyboms būdingais bruožais:

- sodyba dažniausiai ne kalno viršuje, o įkalnėje, palei įvairiamedį miškelį – birštvietę, vaizdingoje vietoje, pakankamai didelė, erdvi, bet jauki, turinti ne vieną įvažiavimą;

- sodyboje daug pastatų (dažniausiai – penki, šeši, kai kur – iki dešimties ir daugiau);

- pastatai sodyboje komponuojami laisvai (dažnas atvejis, kai troba ir svirnas stovi lygiagrečiai vienas kito atžvilgiu), bet visada pagal panašią schemą (tarp trobos ir svirno yra gerasis kiemas, iš kitos pusės – tarp trobos ir kitų ūkio pastatų – blogasis arba ūkinis kiemas, o palei atokiau stovintį kluoną (jaują) – trečiasis kiemas (aikštelė), vadinama kluoniena, tarp kiemų (kartais ne vienas) kastinis prūdas arba tvenkinys;

- sodybos erdvės tarp atskirų pastatų, bandotakiai, daržai tveriami įvairiomis tvoromis (žiogrių, statinių su paprastais ar dekoratyviais galais, kliubinių (pusgulstinių, gulstinių), karčių, akmeningose vietose – laisvai sukrautų iš akmenų, vadinamų akmenų krūsnimis;

- svarbus vaidmuo skiriamas mažosioms architektūros formoms: beveik kiekvienoje sodyboje pastatoma koplytėlė, koplytstulpis arba kryžius; dažname sode matome bičių avilius; kiekvienoje sodyboje rasime (kartais – ne vieną) svirtinį arba veleninį šulinį; ties įvažiavimu į sodybą – visada vartai ir varteliai, kartais – dekoruoti;

- sodyboje gausu sodintų želdinių: garbingiausioje vietoje – ąžuolas; prideramoje vietoje – liepos, klevai; tarp svirno ir apynų – šermukšniai;

Naujai pastatyta medinė troba sodyboje Likšių k. Platelių apyl.

topoliai dažniausiai viduryje, tarp kiemų; žardienos pakraščiais – beržai, kuriuose dažnai įsikurdavo gandrai; kiekvienoje tvarkingoje sodyboje – sodas, daržas, uogienojai; gerajame kieme – visada gėlių darželis.

Prieš pradėdant projektavimo darbus, kiekvienas projektuotojas kartu su savininku, vadovaudamiesi minėtais tradicinei Žemaitijos krašto sodybai būdingais bruožais, turėtų iš anksto numatyti sodybos plėtojimo perspektyvą, projekte nepažeisti buvusio išplanavimo principų, o esant poreikiui statyti naujus, kitos funkcinės paskirties pastatus (kūrybiškai juos interpretuojant), dėstyti juos sklype prisilaikant tradicinių išplanavimo principų.

Jeigu kuriama visiškai nauja ūkininko, norinčio verstis žemdirbyste, gyvulininkyste, kaimo turizmu ar kt. veikla, sodyba saugomose teritorijose – privaloma tvarka (tam būtini atitinkami įstatymai ir reglamentai), kitur – savininko ir projektuotojo sutarimu vadovautis tais pačiais tradicinės sodybos išplanavimo principais, naudoti tradicines medžiagas kūrybiškai jas pritaikant šiuolaikinėms reikmėms, nesibaiminant naudoti modernią inžinerinę įrangą. Parenkant sodybos vietą (rekomenduotinas dydis – apie 1 ha) turėtų dalyvauti įvairių sričių specialistai. Neabejotinai pirmenybę reikėtų teikti vietoms, kuriose kažkada yra buvusios (dabar nebeegzistuojančios) sodybos, o parenkant naujas vietas – vadovautis tradicija.

Pastatai

Jeigu senoje sodyboje yra išlikusių autentiškų pastatų, kurių stovis dažnai apgailėtinas, pirmiausia reikėtų sustabdyti jų irimą, sutvarkyti stogus, apsaugoti atviras medines konstrukcijas nuo tiesioginio atmosferinio poveikio. Po to savininkai kartu su projektuotojais, vadovaudamiesi išlikusia istorine medžiaga (senomis nuotraukomis, pasakojimais ir kt.), analizuoja esamą situaciją, nustato, kas senuosiuose pastatuose saugotina, aiškiai suformuluoja naują funkciją, kuriai bus siekiama pritaikyti esamus pastatus. Atsižvelgiant į savininko pageidavimus ir finansines galimybes, numatoma sodybos perspektyva, renovavimo, rekonstrukcijos ir naujų statybų eiliškumas. Jeigu bendras siekis – išsaugoti ir toliau vystyti sodybą, neišvengiamai reikėtų prisiminti pagrindinius tradicinės Žemaitijos sodybos trobesių bruožus:

1. Pagrindinis tradicinės žemaičių sodybos gyvenamasis pastatas – **troba** (8-10 m pločio, 15-30 m ilgio, 7-8 m aukščio, dažniausiai – paprasto, stačiakampio plano, dviejų galų su centre esančiu įeinamu (praeinamu) kaminiu (virene), dviem išėjimais priešingose pastato pusėse).

2. **Pastato tūris** – solidus, gerų proporcijų, galinių fasadų kompozicija dažniausiai simetriška, šoninių – asimetriška. Pagrindinis svoris kompozicijoje tenka masyviam stogui (nuolydis – 42-45 laipsniai), formuojančiam 2/3 viso trobos aukščio; plačios (ne mažiau 1 m) užlaidos, todėl retai kada statomi prieandiai (qonkos).

Naujai pastatytas gyvenamasis namas Plateliuose savo forma, apkalais, puošmenomis artimas krašto tradicijoms

REKOMENDACIJOS

3. **Stogo forma** – pusvalminės, kartais keturšlaitės su čiukuru (arba be jo) konstrukcijos, dengiama dažniausiai šiaudais (rečiau nendrėmis), vėliau – skiedromis arba gontais; virš stogo išeinąs kaminas apkalamas lentelėmis, imituojant mažą namelį, vėliau – mūrytas iš degtų molio plytų.

4. **Sienos** rentinės konstrukcijos, tašytų arba apipjautų rastų, kampuose sukertamų į spyną, todėl dažniausiai iš išorės apkalamos vertikaliomis pjautinėmis lentomis (su užkalais), rečiau – horizontaliomis pierlentėmis.

5. **Langai** nedideli, su keturiais ar šešiais daliniais, su langinėmis arba be jų, kai kur – su santūriai dekoruotais viršlangiais (gali būti dažomi).

6. **Durys** – neaukštos, gana plačios, atsiveriančios į vidų, dviejų lentų sluoksnių, kurių vidinis – konstruktyvinis, o išorinis – dekoratyvus, įvairaus piešinio.

7. **Pamatai** kiek įgilinti, virš žemės – laisvai padėti ant natūralių lauko riedulių ar sutvirtinti kalkiniu ar cementiniu skiediniu.

8. **Trobų interjerai** funkcionalūs, paprasti: blogosiose patalpose natūralus sienojų paviršius, kartais baltinamas kalkėmis arba periodiškai nuklijuojamas senais laikraščiais, gerosiose patalpose – apklijuojama pirktiniais tapetais (abietais). **Lubos** vožtinės (medinių lentų) ant viduje matomų balkių. **Grindys** plūkto molio (blogosiose patalpose) ir medinių lentų (gerosiose patalpose). **Krosnys** (mūriai) pradžioje – plūkto molio paaukštėjimas su vašu ir pakriaute virš jo, vėliau – degtų molio plytų, su pakriaute ir šil-

dymo sienutėmis, baltinti kalkėmis. **Baldai** paprasti, mediniai, dažnai pačio šeimininko padaryti, tik pas turtingesnius – pirktiniai, meistrų darbo.

Antras pagal svarbą pastatas sodyboje – **svirnas (klėtis)**. Tai nešildomas pastatas, kur laikyti išskulti grūdai, miltai, žemės ūkio gėrybės arba įvairi manta. Čia miegodavo jaunesnieji šeimos nariai, jaunavedžiai, kartais samdiniai ar svečiai. Jame – iki 7 patalpų. Priekyje dažnai yra nedidelis prieklėtis (priesvirnis) su saikingai profiliuotomis kolonomis ar be jų. Svirnai būdavo įvairaus dydžio ir formų.

Stogai analogiški troboms: masyvūs, pusvalminės, kartais keturšlaitės su čiukuru (arba be jo) konstrukcijos, dengiami ta pačia danga kaip ir kiti pastatai. Seniausi – vienos patalpos, kvadratinio plano, su tradiciniu prieklėčiu (priesvirniu) ir įėjimu iš galo, be langų ir be lubų.

Svirnai statyti iš itin kruopščiai parinktos medienos, gerokai (0,5–1 m) pakelti nuo žemės paviršiaus ant pavienių stambių akmenų arba medžio trinkų, kad gerai vėdintųsi. Kartais po pastatu buvo įrengiamas akmenų mūro rūsys. Kad į priesvirinį būtų paprasčiau užlipti, buvo padedamas plokščias akmuo arba įrengiami mediniai kelių pakopų laipteliai.

Troba ir svirnas (dažniausiai statomas iš gerosios priemenės ir trobos pusės, ne visada lygiagrečiai vienas kito atžvilgiu) tradiciškai formuoja tvoromis atitvertą gerąjį kiemą su gėlių darželiu, greta statoma kopyltėle, kopyltstulpiu ar kryžiumi.

Kiti ūkinės paskirties sodybos pastatai: tvartai (gali būti keli), daržinė, kluonas (jauja), žardinė,

Rekonstruotas svirnas, pritaikytas kaimo turizmo reikmėms, sodyboje prie Beržoro ežero, Platelių apyl.

rūsiai statomi atokiau, kitoje trobos (blogosios trobos ir priemenės) pusėje. Tarp pastatų išlaikomas pakankamas atstumas, kad kilus gaisrui nesudegtų visi. Prie jų susiformuoja ūkinis kiemas, ties kluonu – kluoniena, dažnai yra antras (ūkinis) išvažiavimas į laukus.

Visiems didiesiems ūkio pastatams būdingas masyvus (apie 2/3 viso pastato aukščio) stogas, dažniausiai keturšlaitės arba pusvalminės (su čiukurais ar be jų) formos, su plačiomis (ne mažiau 1 m) užlaidomis, dengtas ta pačia danga kaip ir kiti sodybos pastatai.

Sienos natūralių apvalių medinių sienoju, sukirstų į kampus, karkasinės konstrukcijos, apkalti vertikaliomis lentomis (su užkalais) arba mišrios konstrukcijos. Plane dažniausiai stačiakampiai, tvartai būdavo ir L, U raidės, kluonai – L raidės ar kryžminio plano formos.

Kai kuriose žemaičių sodybose būdavo ir gamybinės paskirties pastatų: **ubladė** – specialus pasta-tėlis duonai kepti (būdingas tik Žemaitijai); **kalvė**, vėjinis arba vandens **malūnas** ar kt., kurie būdavo statomi atokiau, dažniau šalia pagrindinio įvažiavimo kelio. Savo tūriais jie papildydavo sodybos erdvę, kraštovaizdyje siluetas tapdavo išraiškingesnis.

Pagrindinė statybinė medžiaga – medis, rečiau molis, vėliau – natūralių ar skeltų akmenų (kai kada su degtų raudonų plytų intarpais) mūras.

Puošybiniai elementai žemaičių trobesiuose negausūs ir tie patys paprasti, neįmantrūs. Daugiausia jų – trobose ir klėtyse.

Statoma tradicinių formų pirtis kaimo turizmui pritaikytoje sodyboje ties Biržuvėnais, Luokės sen., Telšių r.

Naujai statyta pirtis kaimo turizmui pritaikytoje sodyboje Paplatelės k.

Atkurtas Kurtuvėnų dvaro svirnas. Kurtuvėnų regioninis parkas. D Ramančionio 2005 m. nuotr.

REKOMENDACIJOS

Santūriai **dekoruojami** gegnių, pageginių sijų galai, stogo skydų, karnizų apačia, vėjalenčių apatinis kraštas, stogo čiukuruose – nesudėtingos formos lėkiai (žirgeliai), kartais sienų apkalas ir kampai, langų viršlangiai ir langinės, priesvirnių, prieangių kolonėlės, tvorelės, durys (visada dekoratyvaus ir įvairaus piešinio).

Spalvos natūralios (vyraujantys laiko ir atmosferinio poveikio įtakoti natūralių medžiagų rusvai pilkšvi atspalviai). Dažomi kartais buvo tik langai su apvadais, viršlangiais ir langinėmis, koplytėlių ar koplytstulpių drožtos šventųjų skulptūrėlės.

Tradicinės ir šiuolaikinės architektūros dermė

Perplanuojant senas sodybas ar planuojant naujas saugomose teritorijose – privaloma tvarka (tam būtini atitinkami įstatymai ir reglamentai)), kitur – savininko ir projektuotojo sutarimu, reikia laikytis būdingos Žemaitijai architektūros principų.

Renovuojant, rekonstruojant senuosius trobesius, siekiant pritaikyti naujai, šiuolaikiškai paskirčiai, visada reikėtų atsiminti:

1. Jeigu pastatas, nors ir neištrauktas į valstybinį saugotinių pastatų registrą, gerai išsilaikęs, jei jame yra autentiškų, originalių detalių, reikėtų jį besalygiškai saugoti, įrengiant jame kad ir giminės, šeimos muziejų ar kt.

2. Autentiškos senosios konstrukcijos visada vertingesnės už naujasias, todėl reikėtų stengtis jų išsaugoti kiek įmanoma daugiau. Dalinai pažeistas puvinio ar kt. – protezuoti ar pakeisti analogiško laikmedžio sveika mediena arba naudoti efektyvias šiuolaikines naujos medienos sendinimo priemones.

3. Ten, kur neįmanoma nieko išsaugoti, naudoti atstatymo būdą, siekiant pilnai atkartoti buvusio pastato proporcijas ir išplanavimą, jeigu savininką tenkina ankstesnė ar dalinai pakeista funkcija. O jei reikalingas visiškai kitos funkcinės paskirties pastatas, siekti, kad nors išorinis pastato kevalas būtų tapatus arba artimas buvusiam pastatui. Pastaruoju atveju laisviau galima elgtis su išplanavimu, nebijoti naudoti šiuolaikišką inžinerinę įrangą, išnaudoti erdves pastogėje, įrengti ten papildomas patalpas, tik patalpų natūraliam apšvietimui nevertėtų piktnaudžiauti trikampaiais, lenktais ar kt. stogeliais, geresnis variantas – stogo plokštumoje įmontuoti šiuolaikiški stoglangiai, kurie mažiau dardo bendrą pastato siluetą.

4. Aukščiau minėti principai taikytini renovuojant, keičiant išlikusių autentiškų pastatų funkcinę paskirtį tiek gyvenamiesiems, tiek ūkinės paskirties pastatams. Kiekvienu konkrečiu atveju neišvengiama kūrybinė interpretacija.

Projektuojant ir statant naujus pastatus senoje arba naujai parinktoje vietoje, kai tikslas – išsaugoti, tęsti arba nors imituoti tradiciją, reikėtų laikytis šių principų:

1. Urbanistiniu požiūriu – svarbiausia, kad parenkant naujo pastato statybos vietą sodyboje (atsižvelgiant į jo funkcinę paskirtį) būtų laikomasi aukščiau aptartų tradicinių žemaitiškų sodybų išplanavimo principų.

2. Architektūriniu požiūriu – ypač svarbu, kad naujai projektuojamų ir statomų pastatų tūriai, jų proporcijos, siluetai, naudojamos statybinės medžiagos bei jų koloritas būtų tapatus arba artimi tradicinei Žemaitijos architektūrai.

3. Tradicinės architektūros požiūriu – naujai pastatytų pastatų vertė visada bus didesnė, jeigu:

Statomi artimi tradicijai pastatai kaimo turizmui pritaikytoje sodyboje ties Biržuvėnais, Luokės sen. Telsių r.

a) atitinkamos funkcinės paskirties pastatų vieta sodyboje, jų išplanavimas bus tapatus arba artimi tradicijai;

b) bus naudojamos tradicinės statybinės medžiagos, jų paruošimo, apdorojimo būdai, tradiciniai konstrukciniai mazgai, statybos metodai ir apdailos būdai;

c) nebus vengiama saikingų tradicinių (naujai sukurtų arba kopijuotų) eksterjero puošybos elementų;

d) pastatų interjeruose bus mūrijamos (kad ir imitacijai) tradicinės krosnys su pakriautėmis ir šildymo sienutėmis, apstatymui (nors ir fragmentiškai) bus naudojami autentiški, arba kopijuoti pagal analogus baldai ir kiti atributai (autentiški ar kopijuoti namų apyvokos daiktai, šventųjų ar kt. paveikslai ir pan.);

e) visas esamų ir naujai pastatytų pastatų kompleksas bus papildytas tradicinėmis mažosios architektūros formomis: tvoromis, vartais, šuliniais, bičių aviliais, koplytėlėmis, koplytstulpiais ar kryžiais, kastiniais prūdais ar tvenkiniais, tradiciniais želdynais – sodais, krūmynais, gėlių darželiais, pavieniais medžiais ar jų grupėmis.

Jeigu rekonstruojamos ar naujai statomos sodybos sumanymas reikalauja visai kitos funkcinės paskirties pastatų, taikytini analogiški tiek urbanistiniai, tiek architektūriniai principai, be abejo, kūrybiškai juos interpretuojant. Šiuo atveju galimos ir imitacijos, kai mūro arba karkasinės sienos (su papildoma termoizoliacija) iš išorės ir vidaus aptaisomos natūralios medienos apkalais; kai stogams dengti vietoje tradicinių natūralių medžiagų (šiaudų, skiedrų, gontų ar nendrių) naudojamos artimų joms atspavių (nuo pilko – iki rudai pilko) šiuolaikinės neįmantraus profiliavimo stogų dangos: bituminės čerpelės, betoninės ar keraminės čerpės, beasbesčiai banguoti lakštai ar valcinii būdu dengiama skarda. Šiuolaikiniai masyvo ar klijuoto medžio langai su ištisiniais stiklo paketais viename rėme skaidomi į keturias ar šešias dalis priklijuojami virš jų imituojančiais rėmus tašelais.

Bet kuriuo atveju, **seno ir naujo dermė turi būti subtili**, apgalvota. Tiek renovuojamuose ar rekonstruojamuose, tiek naujai statomuose pastatuose galima keisti ar kurti naujai vidaus patalpų išplanavimą, rengti lauko ir vidaus inžinerinius tinklus, montuoti šiuolaikišką inžinerinę įrangą, naudoti ir modernius statybos metodus bei mechanizmus. Tik nereikėtų naudoti nenatūralių, sintetinių medžiagų ir gaminių (vinilinių ir plastikinių lentelių, langų plastikiniais rėmais, ryškių spalvų ir įmantraus netradicinio piešinio durų).

Eksterjere vengti ryškių, nenatūralių spalvų (dažomi galėtų būti tik langų rėmai, apylangių apvadai, langinės, šventųjų skulptūrėlės koplytstulpiuose). Visas kitas medinės pastato dalis reikėtų apdoroti neblizgiais, tonuojančiais (primenančiais seno medžio

Išsaugotas autentiškas kryžius moderniai rekonstruotoje sodyboje ties Lieplauke, Telšių r.

Stilizuotos gonkos naujai statytam poilsio namelyje, sodyboje prie Beržoro ež., Platelių apyl.

Vartai su stogu kaimo turizmui pritaikytoje sodyboje Paplatelės k.

REKOMENDACIJOS

Artimas tradicinei regiono architektūrai kempingo aptarnavimo namelis Kurtuvėnuose, Šiaulių r. D. Ramančionio nuotr.

Artimas tradicinei regiono architektūrai pastatas Vainagių medelyne, Kelmės r. D. Ramančionio nuotr.

Artimas tradicijai gyvenamasis namas Jautmalkės I k., Kelmės r. D. Ramančionio nuotr.

paviršių) arba netonuojančiais impregnantis ir palikti natūraliam senėjimui. Šiuo atveju lemiamą reikšmę, leidžiančią priskirti sodybą ir pastatus tradicinei etnoarchitektūrai, turėtų sodybos vieta ir išplanavimas, pastatų tūriai, proporcijos, siluetai, laiko išbandytų vietinių statybinių medžiagų panaudojimas, santūrus bendras (ypač stogų) koloritas, tradicinių mažųjų architektūros formų ir želdynų intarpai.

Prielaidos rekomendacijų veiksmingai įtakai

Kad vyraujančia tendencija Žemaitijos krašto-vaizdyje taptų tradicinė etnoarchitektūra, būtina nepalaujamai šviesti visuomenę. Tam tinka visos priemonės. Tai įvairaus formato leidiniai, mokslinės konferencijos ir seminarai, besiremiantys etnografinių ir kt. ekspedicijų medžiaga, paskaitos, pasakojimai, nuolat atnaujinami internetiniai puslapiai. Kertiniais svertais šioje veikloje turėtų būti įstatyminė bazė, besiremiantys ja savivaldybių, saugomų teritorijų (nacionalinių, regioninių ir kt. parkų) reglamentai ir rekomendacijos, geranoriška ir kryptinga savivaldybių specialistų, architektų veikla.

Daug aktyviau turėtų būti reklamuojami teigiami pavyzdžiai, turėsiantys lemiamą įtaką savininkų pasirinkimui.

Skatinanti šiuos procesus priemonė – valstybinė parama, įvairios finansavimo programos, Europos Sąjungos investiciniai ir paramos fondai. Tam būtina dar išlikusio paveldo inventorizacija, nes tik ji leidžia objektyviai įvertinti ir atrinkti tai, kas vertingiausia.

Atotrūkis tarp etninės ir miesto kultūros vis didėja. Kartu auga ir augs autentiškos kultūros poreikis. Tikime, kad etninės architektūros paveldas atgims naujam gyvenimui ir tradicinė kultūra taps visuomenės pripažintu žinių šaltiniu kuriant ateities Lietuvą.

Vietoje pabaigos

Siekiant sudominti skaitytoją, sužadinti norą pažinti, domėtis ir puoselėti senąją Žemaitijos etninės architektūros paveldą, pateikto teksto iliustravimui sąmoningai naudotos **teksto autoriaus Jurgio Bomblausko nuotraukos**, darytos Rumšiškių Lietuvos liaudies buities muziejaus Žemaitijos sektoriuje – branduoliniame (kupetiniame) kaime ir atskirose sodybose bei Telšių muziejaus „Alka“ Žemaitijos kaimo muziejuje. Besidomintiems tai primins, o gal ir paskatins, aprašomus autentiškus trobesius ar profesionalias jų kopijas pamatyti ir suvokti tikrąjį jų grožį. Dauguma sodybų tradicinių trobesių planų atlikta teksto autoriaus. Senos nuotraukos perforuotos iš foto albumų. Kitos iliustracijos (brėžiniai, piešiniai, nuotraukos) surinktos iš įvairių leidinių, kurių metrikos pateiktos literatūros sąrašė.

LITERATŪRA

1. Baršauskas, Juozas, Čerbulėnas, Klemensas ir kt. *Architektūra*, II t., V., 1968.
2. Belinskij, F. K. *Litovskoe narodnoe tvorčestvo*. M., 1960.
3. Bertašiūtė, Rasa. *Lietuvos sodyba*. V., 2007.
4. Butkevičius, Izidorius. *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*. V., 1971.
5. Butrimas, Adomas. *Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki XVIII amžiaus pabaigos*. V., 1993.
6. Daukantas, Simonas. *Būdas senovės lietuvių kalnėnų ir žemaičių*. V., 1993.
7. Daukantas, Simonas. *Raštai*. 1976.
8. Elertas, Dainius. *Etnografinė pajūrio žvejo sodyba – atvira naujoms iniciatyvoms. Lietuvos jūrų muziejaus leidinys*.
9. Gadon, M. *Opisanie powiatu Telszewskiego*. Wilno, 1846.
10. Galaunė, Paulius. *Lietuvių liaudies menas. Jo meninių formų plėtojimo pagrindai*. K., 1930.
11. Gimbutas, Jurgis. *Lietuvos kaimo trobesių puošmenys*. V., 1999.
12. Jucevičius, Liudvikas. *Raštai*. V., 1959.
13. Kudaba, Česlovas. *Kalvotoji Žemaitija // Liaudies kūryba*, t. 2, V., 1974.
14. *Lietuvių etnografijos bruožai*. V., 1964.
15. *Lietuvių liaudies menas*, II kn. V., 1965.
16. Perkovskis, Juzefas. *Žemaičių liaudies meno ornamentas: forma ir simbolika*, V., 1999.
17. Spudytė, Elvyra. *Medžio drožybos tradicijų tąsa telšiškių medžio drožėjų darbuose* // <http://www.samogit.lt/tautosaka/drozyba.lt.htm>.
18. Straukas I. *Nuo Laukuvos iki Čikagos*. Chicago, 1983.
19. Urbonienė, Skaidra. *Žemaičių skulptūros* // <http://www.samogit.lt/kultura/skulpturos.lt.htm#skulpturos>.
20. Višinskis, Povilas. *Raštai*. V., 1964.

SUTRUMPINIMAI

a.	– amžius	LLKC	– Lietuvių liaudies kultūros centras
apyl.	– apylinkė	LLM	– Lietuvių liaudies menas. Vilnius, 1957
aps.	– apskritis	LNM	– Lietuvos nacionalinis muziejus
ASI	– Architektūros ir statybos institutas	mstl.	– miestelis
ČDM	– Nacionalinis K. M. Čiurlionio dailės muziejus	r.	– rajonas
k.	– kaimas	sen.	– seniūnija
LII	– Lietuvos istorijos institutas	ŠAM	– Šiaulių „Aušros“ muziejus
LLBM	– Lietuvos liaudies buities muziejus, Rumšiškės	vls.	– valsčius
		ŽKM	– Žemaitijos kaimo muziejus, Telšiai

AUTORIAI:

Jurgis Bomblauskas, architektas, Telšiai

Ilona Burinskaitė, dr., Architektūros ir statybos institutas, Kaunas

Grażina Žumbakienė, Lietuvos liaudies buities muziejus, Rumšiškės

TURINYS

PRATARMĖ.....	3
ŽEMATIJA: ISTORINĖ RAIDA	
(Jurgis Bomblauskas).....	4
Tradicinės žemaičių sodybos išplanavimo principai ir statinių bruožai.....	6
GYVENAMASIS NAMAS – TROBA	
(Jurgis Bomblauskas).....	10
Trobos vidus	19
ŪKINIAI PASTATAI	
(Jurgis Bomblauskas).....	24
Svirnas (klėtis).....	24
Tvartas.....	28
Kluonas	32
Daržinė	34
Rūsysis.....	35
Pirtis.....	36
Ubladė.....	37
Žardinė	38
MEDŽIAGOS IR STATYBOS YPATUMAI	
(Jurgis Bomblauskas).....	41
STATINIŲ APDAILA IR PUOŠYBA.....	43
MAŽOJI ARCHITEKTŪRA	59
Tvoros	59
Šuliniai.....	61
KITI STATINIAI	
(Jurgis Bomblauskas).....	63
Kalvė.....	63
Malūnai.....	64
Karčemos	66
MAŽOJI SAKRALINĖ ARCHITEKTŪRA	
(dr. Ilona Burinskaitė).....	67
Koplytėlės.....	68
Koplytstulpiai.....	73
Kryžiai.....	77
ŽELDINIAI	
(Gražina Žumbakienė).....	80
REKOMENDACIJOS	
(Jurgis Bomblauskas).....	88
LITERATŪRA	95
AUTORIAI	95

Leidinių parengė ir išleido

Etninės kultūros globos tarybos sekretoriatas,
Žygimantų g. 1/8, LT-01102, Vilnius, Lietuva
Tel. 210 71 61, Faks. 210 71 60
Mob. tel. (+370) 699 04238
El. paštas: etnogloba@lrs.lt
www.lrs.lt (žr. nuorodą – institucijos,
ataskaitingos Seimui)

Tekstai, stilistika, redagavimas,
koregavimas ir komponavimas –
Vaclovas Mikailionis

Viršelio maketas – Agnė Jagminaitė
Maketavo Agnė Jagminaitė,
UAB „Petro ofsetas“

Pasirašyta spaudai 2008 07 15
Tiražas 500 egz.

Spausdino UAB „Petro ofsetas“
Žalgirio g. 90, LT-09303 Vilnius
tel. (+370 5) 273 33 47,
faks. (+370 5) 273 31 40,
El. paštas: priemimas@petroofsetas.lt,
www.petroofsetas.lt